
TRANSFORMATIES IN BINNENSTEDEN

Over condities voor (autonome) processen van ruimtelijke ontwikkelingen.

22 NOVEMBER 2017

NAAM: Rachella de Haan
STUDENTNR: S2862824
THESISBEGELEIDER: Prof. Dr. G. de Roo

Master thesis Sociale Planologie
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen

Transformaties in Binnensteden

Over condities voor (autonome) processen van ruimtelijke ontwikkelingen.

Auteur

Rachella de Haan

S2862824

Opleiding:

Master Sociale Planologie

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

Thesisbegeleiding:

Prof. Dr. G. de Roo

November, 2017 Groningen

VOORWOORD

Voor u ligt mijn thesis 'Transformaties in Binnensteden', een studie naar autonome processen in ruimtelijke ontwikkelingen. Met deze thesis rond ik de master Sociale Planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen af.

Graag wil ik dit voorwoord gebruiken om een aantal mensen te bedanken, zonder hun bijdrage was dit resultaat niet mogelijk geweest. Allereerst wil ik Gert de Roo bedanken voor de begeleiding gedurende het proces en de kans om de AESOP Planning & Complexity Meeting te mogen bijwonen. Niet alleen de gesprekken waren inspirerend en motiverend, ook de AESOP Planning & Complexity Meeting in Gent was erg inspirerend. Door de feedback heb ik geleerd om kritisch te zijn en om ruimtelijke planning niet als wiskunde te zien. Ook wil ik de respondenten bedanken voor de gesprekken en informatie. Deze waren niet alleen inspirerend, maar ook waardevol voor het schrijven van de thesis.

Ik wens u veel leesplezier.

Rachella de Haan

Groningen, november 2017

SAMENVATTING

Binnensteden zijn onderhevig aan verschillende ontwikkelingen die snel achter elkaar kunnen plaatsvinden. Trends die momenteel een rol spelen in binnensteden illustreren deze hoge mate van veranderlijkheid en tijdelijkheid. De trends en ontwikkelingen zijn niet altijd te beïnvloeden, daarom wordt gesproken over autonome processen. Zelforganisatie is een voorbeeld van een autonoom proces. Zelforganisatie kan zowel positieve als negatieve effecten hebben. Voor planologen kan hier de uitdaging liggen om zelforganisatieprocessen te herkennen en te faciliteren, om zo positieve effecten te stimuleren en negatieve effecten te beperken. In deze studie zijn drie cases onderzocht om inzicht te krijgen in hoe autonome processen in binnensteden kunnen plaatsvinden. Het theoretische debat over zelforganisatie is in kaart gebracht. Daarbij zijn ook de relaties tussen zelforganisatie en het planologische handelen geëgd. Aan de hand van transitie- of bifurcatiemodellen zijn de transformatieprocessen van de drie cases geanalyseerd. Uit de analyses komt naar voren dat de processen van alle drie cases van elkaar verschillen. Dit geeft enerzijds een breder beeld van hoe processen kunnen plaatsvinden en zijn te beïnvloeden, anderzijds geeft dit ook weer dat processen daarom sterk contextafhankelijk zijn. Daarnaast kan worden geconcludeerd dat veranderingen zowel het gevolg kunnen zijn van spontane acties, als doelbewuste acties. Er zijn verschillende stimulerende of belemmerende condities die kunnen worden gesteld om (autonome) ontwikkelingen te beïnvloeden. Daarbij valt te denken aan financiële instrumenten (courtageregeling), juridische instrumenten (wijziging bestemmingsplan) of fysieke ingrepen (bouwen parkeergarage). De belangrijkste conclusie is waarschijnlijk dat per case moet worden gekeken wat de (beste) stimulerende of belemmerende condities zullen zijn.

Trefwoorden: Binnensteden, autonome processen, zelforganisatie, transitie, bifurcatie, stimulerende en belemmerende condities

LIJST MET AFKORTINGEN

CAS Complex adaptief systeem

LIJST FIGUREN EN TABELLEN

Figuur 1: Transitie­model	19
Figuur 2: Stratigrafische bifurcatie.....	21
Figuur 3: Furcatieve bifurcatie	22
Figuur 4: Hermeneutische bifurcatie	22
Figuur 5: Conceptueel model.....	25
Figuur 6: Oude Kijk in 't Jatstraat, Groningen (PDOK, 2017).....	27
Figuur 7: Meent, Rotterdam (PDOK, 2017).....	28
Figuur 8: Kleine Kerkstraat, Leeuwarden (PDOK, 2017)	29
Figuur 9: Transformatie­model: Oude Kijk in 't Jatstraat, Groningen (Google Maps, 2017a; Koenders, 2016; Werkbladmagazine, 2017).	35
Figuur 10: Transformatie­model: Meent, Rotterdam (Google Maps, 2017b; Werkbladmagazine, 2017). .	40
Figuur 11: Transformatie­model: Kleine Kerkstraat, Leeuwarden (Google Maps, 2017c; Koenders, 2016).	46
Tabel 1: Overzicht stimulerende en belemmerende condities.	47

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	2
Samenvatting	3
Lijst met afkortingen	4
Lijst figuren en tabellen	5
1 Inleiding	8
1.1 Aanleiding	8
1.2 Onderzoeksvragen	8
1.3 Relevantie	9
1.4 Leeswijzer	9
2 Trends 21 ^e eeuw	10
2.1 Netwerksamenleving	10
2.2 Veranderende consumenten patronen	11
2.3 Karakter van binnensteden	12
2.4 Creatieve klasse	12
2.5 Driehoeksverhouding: Samenleving – Markt – Overheid	13
2.6 Deelconclusie	14
3 Theoretisch kader	15
3.1 Statische complexiteit	15
3.2 Dynamische complexiteit	16
3.3 Zelforganisatie	17
3.4 Transformatieprocessen	18
3.4.1 Transitie-model	18
3.4.2 Bifurcatie-modellen	20
3.4.3 Conditie	23
3.5 Deelconclusie	24
3.6 Conceptueel model	25
4 Cases	26
4.1 Introductie	26
4.1.1 Oude Kijk in 't Jatstraat, Groningen	26
4.1.2 Meent, Rotterdam	27
4.1.3 Kleine Kerkstraat, Leeuwarden	28

4.2	Case 1: Oude kijk in 't Jatstraat, Groningen	29
4.2.1	Context	29
4.2.2	Transformatie	33
4.2.3	Deelconclusie	35
4.3	Case 2: Meent, Rotterdam	35
4.3.1	Context	35
4.3.2	Transformatie	39
4.3.3	Deelconclusie	40
4.4	Case 3: Kleine Kerkstraat, Leeuwarden	40
4.4.1	Context	40
4.4.2	Transformatie	44
4.4.3	Deelconclusie	46
4.5	Comparatieve analyse cases	47
5	Conclusie, discussie & aanbevelingen	48
5.1	Conclusie	48
5.2	Discussie	50
5.3	Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	50
5.4	Reflectie op het onderzoek	51
	Literatuur	52
	Bijlage 1 – Methodologie en Methoden	60
	Bijlage 2 – Voorbeeld Interviewguide	65
	Bijlage 3 – Voorbeeld codering transcript	67

1 INLEIDING

1.1 AANLEIDING

Het idee dat ruimtelijke ontwikkelingen te beheersen en controleren zijn is tegenwoordig niet meer toepasbaar voor alle ruimtelijke vraagstukken. De hoge mate van veranderlijkheid en tijdelijkheid van ruimtelijke plannen kunnen vragen om een andere planningsbenadering dan de benaderingen op het spectrum van technisch rationeel naar communicatief rationeel. Trends kunnen invloed hebben op de ontwikkelingen die plaatsvinden. Deze trends kunnen maatschappelijk, technologisch, ruimtelijk, demografisch of economisch van aard zijn. Vaak zijn deze trends niet te beïnvloeden, daarom wordt gesproken over autonome processen (Rauws et al., 2010). De constante staat van verandering vraagt om een adaptief vermogen (De Roo & Rauws, 2010; Rauws et al., 2010).

Volgens Rauws et al. (2010) is zelforganisatie een voorbeeld van een autonoom proces. Zelforganisatie is het spontaan ontstaan van patronen (De Roo, 2016). Zelforganisatieprocessen zijn niet per se te controleren of te beheersen. Deze processen kunnen zowel negatieve effecten als positieve effecten hebben. De rol van planologen kan verschuiven van beheersen en controleren van interventie processen naar faciliteren en herkennen van zelforganisatieprocessen. Het doel daarbij is om positieve effecten te stimuleren en negatieve effecten te beperken. Hierdoor is het wellicht mogelijk om binnen ruimtelijke ontwikkelingen beter in te spelen op autonome processen als gevolg van trends (Rauws et al., 2010). Een voorbeeld is de economische crisis van 2008. Deze crisis bracht veel onzekerheid en oncontroleerbaarheid met zich mee (De Roo & Boelens, 2016).

Binnensteden worden vaak gezien als een motor van economische groei. Daarnaast hebben binnensteden ook een grote culturele en maatschappelijke betekenis. Het is een plek waar vele belangen samenkomen (Evers et al., 2015; Lekkerkerker, 2016). Er vinden verschillende ontwikkelingen en verandering snel achter elkaar plaats. Binnensteden zijn dynamisch. De impact van trends kan in een binnenstad daarom groot zijn. Een voorbeeld van een ontwikkeling die momenteel plaatsvindt in binnensteden is toenemende leegstand, wat meerdere oorzaken kan hebben zoals de economische crisis (mensen kopen minder en/of hebben hun bestedingspatroon aangepast) en veranderende consumentenpatronen (steeds vaker worden producten via internet besteld). Hier gaan verschillende belangen mee gepaard. Vastgoedeigenaren kunnen inkomsten mislopen of de uitstraling en vitaliteit van een binnenstad kan afnemen (Evers et al., 2015). De hier beschreven ontwikkeling is een voorbeeld van autonome processen. Vooral de winkelfunctie in binnensteden ligt onder druk door ontwikkelingen in de detailhandel sector (Platform31, 2014). Deze studie is gericht op de autonome processen in winkelgebieden in binnensteden.

1.2 ONDERZOEKSVRAGEN

Planologen staan voor een uitdaging om binnen ruimtelijke ontwikkelingen in te kunnen spelen op autonome processen en de effecten die autonome processen kunnen hebben. Het doel van deze studie is inzicht krijgen in zelforganisatieprocessen en welke factoren daarbij een rol spelen. Dit inzicht wordt langs twee lijnen van onderzoek verkregen. Het theoretisch debat over zelforganisatie wordt in kaart gebracht, in het bijzonder dat deel waarin relaties met het planologisch debat worden gelegd. En er wordt naar een drietal case studies gekeken: de Oude Kijk in 't Jatstraat in Groningen, de Meent in Rotterdam en de Kleine Kerkstraat in Leeuwarden. De drie cases worden niet gebruikt om te generaliseren. Deze

scheppen een beeld van hoe autonome processen in binnensteden kunnen plaatsvinden. Bij de cases wordt vooral gekeken naar trends die momenteel van invloed zijn op binnensteden en hoe deze trends van invloed zijn op de ontwikkelingen van de cases. Daarnaast wordt gekeken naar welke factoren en condities een rol spelen binnen de processen. De vraag die centraal staat in deze studie luidt:

Hoe kunnen processen van zelforganisatie in binnensteden planologisch worden begrepen en onderdeel worden van het planologisch handelen, om zo mogelijk (autonome) processen van ruimtelijke ontwikkeling te kunnen beïnvloeden?

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen opgesteld:

1. Welke trends spelen momenteel een rol in binnensteden?
2. In welke mate hebben trends invloed gehad op de ontwikkeling van de cases?
3. Wat is zelforganisatie en welke (zelf)organisatieprocessen zijn te onderscheiden?
4. Welk (zelf)organisatieproces is binnen de cases te onderscheiden?
5. Welke condities kunnen bijdragen aan (zelf)organisatieprocessen en hoe kunnen deze condities bijdragen, gezien in relatie tot de drie cases in Groningen, Rotterdam en Leeuwarden?

1.3 RELEVANTIE

In de wetenschappelijke literatuur wordt steeds meer aandacht besteed aan niet-lineariteit, complexiteit en de daarbij horende begrippen als autonome processen en zelforganisatie (Rauws et al., 2010; Rauws, 2016; De Roo, 2015; De Roo, 2016; Zhang et al., 2015; Zhang & De Roo, 2016). Daarnaast is er in de ruimtelijke planning ook een toenemende belangstelling voor zelforganisatie. Enerzijds is dit te herleiden uit de toenemende vraag naar het participeren van burgers in ruimtelijke ontwikkelingen en een terugtrekkende overheid richting de 'doe-het-zelf democratie' (Boonstra & Boelens, 2011). Anderzijds besteedt de planningswereld meer aandacht aan het autonome karakter van ontwikkelingen op verschillende schaalniveaus (De Roo, 2015). In deze thesis wordt daarom onderzocht hoe zelforganisatie processen aansluiten bij het planologische debat, maar ook welke condities daarbij een rol spelen.

1.4 LEESWIJZER

In dit inleidende hoofdstuk is het onderwerp neergezet en zijn de daarbij behorende doel- en vraagstellingen gepresenteerd. Om een beter beeld te krijgen van de dynamiek in binnensteden, wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan op trends die momenteel een rol spelen in binnensteden. Dit geeft een illustratie van de hoge mate van veranderlijkheid en het tempo waarop veranderingen plaatsvinden. Deze illustratie vormt aanleiding voor het introduceren van begrippen als autonome processen, zelforganisatie en niet-lineariteit. Deze begrippen worden uiteengezet in hoofdstuk 3, het theoretisch kader. Ook wordt in dit hoofdstuk een relatie gelegd tussen zelforganisatie en het planologisch debat. Om inzicht te krijgen in hoe zelforganisatie mogelijk tot uiting kan komen in ruimtelijke ontwikkelingen en hoe dit verhoudt met planologisch handelen, wordt in hoofdstuk 4 de theorie aan de praktijk gekoppeld. In het laatste hoofdstuk wordt vervolgens antwoord gegeven op de hoofdvraag die centraal staat in deze studie. Daarnaast wordt ook op het onderzoek gereflecteerd en aanbevelingen gedaan voor mogelijke vervolgstudies. Ter aanvulling is de gebruikte methodologie en methoden in de bijlage uiteengezet, eveneens als een voorbeeld van een interviewgide en transcript.

2 TRENDS 21^E EEUW

In de inleiding is betoogd dat binnensteden dynamisch zijn. In binnensteden vinden verschillende ontwikkelingen en veranderingen plaats. Een van deze ontwikkelingen is de toenemende leegstand. Deze ontwikkeling is al in de inleiding genoemd. In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen in binnensteden, en meer specifiek, winkelgebieden behandeld. Zoals eerder genoemd kunnen trends van invloed zijn op de ontwikkelingen die plaatsvinden in binnensteden. In dit hoofdstuk worden de trends en ontwikkelingen in kaart gebracht. Daarbij wordt ook gekeken naar wat dit mogelijk voor de binnenstad en/of winkelgebied betekent. Met dit hoofdstuk wordt beoogd de eerste deelvraag te beantwoorden: ‘Welke trends spelen momenteel een rol in binnensteden?’.

2.1 NETWERKSAMENLEVING

Het eind van de twintigste eeuw wordt gekenmerkt door een technologische revolutie. Deze technologische revolutie staat in het teken van informatie- en communicatietechnologieën (Castells, 2001; Castells, 2010). Door de opkomst van de informatie- en communicatietechnologieën werd communiceren op globale schaal mogelijk (Castells, 2010). “De wisselwerking tussen de technologische revolutie, het globaliseringsproces, en de opkomst van netwerken als overheersende sociale vorm van organiseren vormt een nieuwe sociale structuur, namelijk de netwerksamenleving” (Castells, 2002, p. 548). Door de informatie- en communicatietechnologieën kunnen nieuwe en andere sociale netwerken ontstaan. Het netwerk waar iemand toe behoort, hoeft niet langer op voorhand te zijn bepaald door de omgeving waarin diegene zich bevindt. Deze omgeving kan bijvoorbeeld een dorp zijn waarin iemand is opgegroeid. Het internet en Social Media dragen bij aan het vormen van nieuwe en andere sociale netwerken. De netwerken die dan ontstaan zijn niet locatie afhankelijk (Hajer & Zonneveld, 2000).

Hajer & Zonneveld (2000) geven aan dat netwerken geen nieuwe fenomeen zijn, er is altijd in netwerken gewerkt. Netwerken in de netwerksamenleving werken alleen met een ander gevoel voor tijd en afstand. Door de informatie- en communicatietechnologieën is het mogelijk om op globale schaal netwerken te vormen. Voor de globale netwerken is connectiviteit van belang. Voor bedrijven, maar ook werknemers, kan dit betekenen dat zij niet gebonden zijn aan een specifieke locatie (Rauws et al., 2010). Deze ontwikkeling wordt niet alleen mogelijk gemaakt door de informatie- en communicatietechnologieën, ook andere ontwikkelingen kunnen hier aan bijdragen. Bijvoorbeeld ontwikkelingen op het gebied van transport. Een voorbeeld van een ontwikkeling is de opkomst van snelle(re) transportmiddelen (verkleint de verhouding van tijd ten opzicht van afstand) (Hajer & Zonneveld, 2000).

Globalisering kan “leiden tot de nivellering van ruimte; lokale verschillen vervagen, bijvoorbeeld door mondiale architectonische trends en alom vertegenwoordigde multinationals” (Rauws et al., 2010, p. 5). Er is een tegenreactie op deze ontwikkeling zichtbaar in de toenemende vraag naar onderscheidende locaties. Het onderscheidend vermogen en de kwaliteit van een locatie kunnen een rol gaan spelen in de locatiekeuze van bedrijven en mensen. Hierbij moet worden opgemerkt dat het begrip kwaliteit tijdelijk van aard is. Door maatschappelijke en economische veranderingen kan het beeld dat aan kwaliteit wordt toegekend door de tijd heen veranderen. Naast kwaliteit en onderscheidend vermogen blijven ook agglomeratievoordelen van locaties een rol spelen in de locatiekeuze (Rauws et al., 2010).

2.2 VERANDERENDE CONSUMENTEN PATRONEN

Hajer & Zonneveld (2000) merken een verandering op in de manier waarop mensen ruimte gebruiken als gevolg van de netwerksamenleving. Deze verandering is tweeledig. Enerzijds is het gebruik van ruimte kwantitatief toegenomen, anderzijds worden hogere eisen aan de ruimte gesteld. Dit is volgens de auteurs ook het geval voor stedelijke gebieden. Hajer & Zonneveld (2000) stellen dat “mensen consumenten van ‘places’ (plaatsen) in plaats van ‘spaces’ (ruimten) zijn geworden” (p. 348). Een ‘place’ kan als ruimte worden beschouwd, maar aan deze ruimte is betekenis gegeven. De betekenissen die door mensen aan een ruimte worden toegekend kunnen van elkaar verschillen. Meerdere betekenissen kunnen tegelijk en naast elkaar bestaan. De betekenis die aan een ruimte wordt toegekend is ook onderhevig aan veranderingen en tijd, net als het begrip kwaliteit in de vorige alinea. De verandering in consumeren wordt ook door Florida (2002) aangehaald, daarbij baseert hij zich op observaties van Pine & Gilmore (1999, in Florida, 2002). In plaats van traditionele goederen en diensten worden nu ervaringen geconsumeerd. De nieuwe consumentenstijl wordt door Pine & Gilmore (1999, in Platform31, 2014) ook wel de ‘beleveniseconomie’ genoemd.

De veranderende consumentenstijlen hebben gevolgen voor de binnenstad. Er is een verschuiving te zien in de motieven om de binnenstad te bezoeken en/of te gebruiken. De motieven zijn verschoven van doelgericht en alledaagse boodschappen naar beleving, sfeer en verpozen (Evers et al., 2015). Mensen komen naar binnensteden voor de musea, de poppodia, de evenementen en het ruime aanbod dat een binnenstad vaak te bieden heeft (Evers et al., 2015). Van Engelsdorp Gastelaars en Hamers (2006, in Evers et al., 2015) zien een toename in het verpozen buitenshuis. Dit vindt onder andere plaats in cafés of op terrassen. Volgens Ravenhorst (2017) zijn mensen op zoek naar genietmomenten, en als gevolg neemt daghoreca toe. Hij baseert zich hierbij onder meer op observaties van Koninklijke Horeca Nederland (Prinsen, 2017 in Ravenhorst, 2017).

Bedrijven en ondernemers in winkelgebieden kunnen inspelen op de ‘beleveniseconomie’ door de klanten beleving, sfeer en ervaringen te bieden. Door verschillende functies te combineren kunnen nieuwe en andere winkelformules ontstaan (Platform31, 2014). Een voorbeeld van een nieuwe winkelformule is ‘Jeans & Beans’ in Groningen. ‘Jeans & Beans’ is een combinatie van een kledingwinkel en een koffiezaak. Ook winkels die de nadruk leggen op ambachtelijke producten of service kunnen inspelen op ervaringen en belevingen (Platform31, 2014; Lekkerkerker, 2016). Bijvoorbeeld een horecazaak die gebruik maakt van lokaal geproduceerde producten of een bakker met ambachtelijk gebakken broden.

Door de digitalisering is de opkomst van online winkels mogelijk gemaakt. Aankopen kunnen daardoor makkelijk vanuit huis worden besteld en worden aan huis geleverd. De aanbieder van producten heeft hiervoor voornamelijk opslagruimte nodig, op goedkoop grond en een strategische locatie (Lekkerkerker, 2016). Dit heeft gevolgen voor het binnenstedelijk winkelbestand, dat zal veranderen en op onderdelen afnemen of zelfs geheel kunnen verdwijnen. Al is er een tegenbeweging zichtbaar in de opkomst van combinaties van fysieke winkels en webshops. “Online winkels zien in dat een fysieke plek voor het zien, voelen en beleven van een product of merk kan bijdragen aan groei in omzet” (Lekkerkerker, 2016, p. 88). Daarmee lijken ook deze winkels in te spelen op de ‘beleveniseconomie’. Dit geldt overigens niet voor elke branche. De digitalisering heeft ook effect op de dienstverlenende sector. Voor deze sector is de omzet online hoger dan offline (Platform31, 2014). Een deel van de fysieke locaties zal daarom uit het straatbeeld verdwijnen. Dit lijkt al het geval voor banken en verzekeringsmaatschappijen, maar ook voor producten als games, vakanties, hotelboekingen en telecom. Toch is er volgens Lalkens & Wolzak (2015)

ook een tegenbeweging zichtbaar bij banken waarbij aandacht wordt besteed aan beleving van fysieke locaties.

Een andere reden om naar de binnenstad te komen is om er te werken. Dit hangt samen met de opkomst van het concept 'het nieuwe werken' (Evers et al., 2015; Lekkerkerker, 2016). Naast kantoor en thuis wordt er steeds meer op 'third places' gewerkt. 'Third places' zijn plekken tussen thuis en kantoor, bijvoorbeeld een koffiezaak of een station (Kingma, 2016). Vaak hebben 'third places' een informeel en open karakter, waar ontmoetingen kunnen plaatsvinden (Oldenberg, 2001 in Kingma, 2016). De nieuwe werkplekken worden in toenemende mate door zelfstandige ondernemers gebruikt, maar ook werknemers van grote bedrijven maken er gebruik van (Lekkerkerker, 2016). Voor deze nieuwe werkplekken lijken bereikbaarheid en Wi-Fi belangrijke aspecten. Deze ontwikkeling heeft gevolgen voor het kantooroppervlakte in Nederland. Volgens Office Rank (2015) wordt een deel van het aantal kantoren overbodig (in Evers et al., 2015). Evers et al. (2015) denken dat de effecten voor de kantoren in de binnenstad mogelijk wel meevallen. Deze kantoren lijken een gunstige locatie te hebben voor flexwerkers.

2.3 KARAKTER VAN BINNENSTEDEN

Als gevolg van de 'beleveniseconomie' lijkt in de binnenstad een omslag te hebben plaatsgevonden. Van een 'place to buy' naar een 'place to meet' (Platform31, 2015). De hierboven beschreven ontwikkelingen zijn met name gericht op de activiteiten in binnensteden. Evers et al. (2015) geven aan dat naast de activiteiten ook het ruimtelijk karakter een rol kan spelen in de aantrekkelijkheid van een binnenstad. Een groot deel (40%) van de winkels is gevestigd in een pand van voor 1905 (Evers et al., 2015). Volgens Marlet (2009, in Evers et al., 2015, p. 26) is "een historische binnenstad een van de belangrijkste factoren voor de aantrekkelijkheid van een stad". Historische binnensteden hebben vaak een verscheidenheid aan functies te bieden: cultuur, horeca en winkelen (Platform31, 2014). Dit hoeft niet te betekenen dat binnensteden die in mindere mate een historisch karakter hebben, niet in kunnen spelen op de 'beleveniseconomie'. Volgens Platform31 (2015) is beleving en sfeer "in zekere mate 'maakbaar'" (p. 14). De aanwezigheid van een universiteit of hoger onderwijs, jonge en creatieve mensen, horeca, en groen zouden kunnen bijdragen aan de maakbaarheid van sfeer en beleving (Platform31, 2015).

Een ander aspect dat de aantrekkelijkheid van de binnenstad kan beïnvloeden is bereikbaarheid. Bij het onderwerp bereikbaarheid komen verschillende belangen ter sprake. Om een aangenaam verblijfsklimaat te creëren is in de afgelopen decennia ingezet op ruimte voor voetgangers en fietsers in de binnenstad. Aan de randen van een binnenstad kunnen parkeergelegenheid en openbaar vervoer er voor zorgen dat de binnenstad bereikbaar blijft voor bezoekers van buitenaf (Evers et al., 2015). Bij bezoekers van een binnenstad kunnen andere belangen aan de orde zijn dan bij ondernemers, maar ook onder ondernemers kunnen verschillende belangen een rol spelen. Een ondernemer met een terras kan er bij gebaat zijn dat een straat autovrij is, maar een meubelzaak kan er bij gebaat zijn dat de winkel bereikbaar is met de auto. De effecten van maatregelen met betrekking tot bereikbaarheid kunnen voor partijen verschillen, maar "een goede bereikbaarheid voor meerdere vervoerswijzen en adequate parkeervoorzieningen ... zijn essentiële randvoorwaarden voor een goed functioneren van winkelgebieden" (Platform31, 2014, p. 107).

2.4 CREATIEVE KLASSE

De bovengenoemde ontwikkelingen waarbij waarde wordt gehecht aan sfeer, beleving, genieten en cultuur passen bij een hedonistische leefstijl. Binnen het hedonisme heerst de opvatting dat genieten het

belangrijkste is (Van Dale, 2017). Een hedonistische leefstijl is kenmerkend voor de creatieve klasse (Van Aalst et al., 2005). De creatieve klasse wordt gevormd door mensen die gericht zijn op creativiteit en innovatie. De achtergrond van deze groep mensen is divers: schrijvers, architecten, professoren, wetenschappers, acteurs, managers, technici, kunstenaars, etc. (Florida, 2003). Volgens Florida baseert de creatieve klasse de locatiekeuze voor wonen op een divers cultureel aanbod, kwaliteit van de plek en tolerantie. Florida redeneert dat cultuur belangrijk is voor de economische ontwikkeling van steden. Florida veronderstelt dat wanneer de creatieve klasse gevestigd is, bedrijven zullen volgen. Om de concurrentie met andere steden aan te kunnen (gaan), moeten steden gericht zijn op het aantrekken van de creatieve klasse (Florida, 2002, in Van Aalst et al., 2005). De creatieve klasse vestigt zich niet zomaar ergens. “De creatieve klasse is met consumptiepatronen en culturele voorkeuren vaak vooruitlopend en trendsettend en stelt specifieke eisen aan de stad” (Van Aalst, 2005, p. 4).

Volgens Florida (2003) is het huidige economische systeem gebaseerd op kennis en creativiteit. In het boek ‘The Rise of the Creative Class’, gaat Florida in op de structurele veranderingen als gevolg van de creatieve klasse. In de vorige alinea werd genoemd dat de creatieve klasse vaak vooruitlopend en trendsettend is. Florida (2003) schrijft dat “werkplekken, leefstijlen, en gemeenschappen worden aangepast en evolueren in het kader van de economische en sociale verschuivingen” (p. 16-17). Scott (2000, in Goldberg-Miller & Heimlich, 2016) ziet een relatie tussen creatieve consumenten en creatieve producenten. “Culturele producenten proberen de smaak van klanten te beïnvloeden, te voorspellen en te reageren op” (Scott, 2000, in Goldberg-Miller & Heimlich, 2016). Het lijkt daarbij aannemelijk dat de creatieve klasse een rol kan spelen in het uitdragen van een nieuw concept of het aanzetten tot een transformatie.

2.5 DRIEHOEKVERHOUDING: SAMENLEVING – MARKT – OVERHEID

In de laatste decennia hebben verschuivingen plaatsgevonden in de verhoudingen tussen de samenleving, de markt en de overheid. In grote lijnen was er eerst vooral sprake van een sturende en regulerende overheid die verantwoordelijk was voor publieke taken. Vanaf de jaren tachtig verschoof deze rol meer naar de markt. De overheid zou niet flexibel of efficiënt genoeg zijn om met economische verandering om te kunnen gaan (Rob, 2012; Rli, 2014). Rond het begin van de 21^e eeuw verschuift de verantwoordelijkheid voor publieke taken meer naar de burgers en hun verbanden, de samenleving. De verschuivingen geven burgers de ruimte om zelf met initiatieven te komen. “Deze initiatieven lijken enerzijds voort te komen uit maatschappelijke onvrede met de vergaande invloed van grote bedrijven in het leven van individuen, een afnemend vertrouwen in de overheid en een grotere behoefte om vorm te geven aan het eigen leven en de eigen leefomgeving” (Rli, 2014, p. 49). Ook speelt mee dat sommige burgers zich niet gerepresenteerd voelen door maatschappelijke organisaties. Deze ontwikkeling ligt niet alleen bij de samenleving, ook vanuit de overheid is belangstelling voor (meer) initiatieven van burgers. “Gemeenten voeren sinds enkele jaren beleid dat burgers wil ‘verleiding’ tot initiatieven in hun buurt, dorp of stad” (Oude Vrielink et al., 2013).

De verschuiving van verantwoordelijkheden betekent niet dat de overheid of de markt niet meer betrokken is bij publieke vraagstukken (Oude Vrielink & Van De Wijdeven, 2011). Er wordt veel geschreven over een andere rol en houding van de overheid (De Best & Fraanje, 2013; Oude Vrielink et al., 2013; Oude Vrielink & Van De Wijdeven, 2011; Van Der Steen et al., 2015). In het kader van de doe-democratie zet de overheid zich in als aanjager van initiatieven. Burgers kunnen worden gestimuleerd en begeleid bij de initiatieven. Ook wordt er gesproken over een aanvullende rol in plaats van een invullende rol (Oude

Vrielink et al., 2013). Volgens De Best & Fraanje (2013) moeten overheden per vraagstuk bepalen welke rol het best bij de situatie past. De auteurs verwijzen daarvoor naar de vijf treden van de overheidsparticipatietrap: loslaten, faciliteren, stimuleren, regisseren en reguleren. Om met name bij de eerste treden van de overheidsparticipatietrap de uitkomsten van initiatieven niet geheel vrij te laten kunnen overheden voorwaarden scheppen. Binnen deze voorwaarden kan de invulling en uitvoering van het initiatief vrij zijn. Door het scheppen van voorwaarden is het mogelijk om kwaliteit te waarborgen.

Van Der Steen et al. (2015) stellen dat een energieke samenleving vraagt om een energieke overheid. Een energieke samenleving is gebaseerd op de kracht van burgers en bedrijven om zelf invloed uit te oefenen op de leefomgeving door er naar te handelen en te veranderen (Hajer, 2011). Een energieke overheid is een overheid die enerzijds vertrouwt op de maatschappij en de maatschappij stimuleert, maar anderzijds ook durft te experimenteren en te corrigeren (Van Der Steen et al., 2015). Bij een energieke samenleving kan er sprake zijn van koplopers en volgers of achterblijvers (Van Der Steen et al., 2015). Door op deze groepen in te spelen, bijvoorbeeld door het belonen van koplopers, kan dit mogelijk bijdragen aan ontwikkelingen of transformaties in binnensteden.

2.6 DEELCONCLUSIE

In dit hoofdstuk staat de eerste deelvraag centraal: ‘welke trends spelen momenteel een rol in binnensteden? De nieuwe informatie- en communicatietechnologieën hebben de opkomst van een nieuwe samenleving mogelijk gemaakt. Deze samenleving is gebaseerd op netwerken, kennis en creativiteit. Als gevolg van deze samenleving wordt een verandering in consumentenpatronen opgemerkt. De nieuwe consumentenpatronen hebben gevolgen voor de binnenstad. Motieven om de binnenstad te bezoeken verschuiven. Dit is onder andere zichtbaar in een toename in het verpozen buitenshuis. De digitalisering heeft de opkomst van online winkels mogelijk gemaakt. Ook heeft het invloed gehad op het ontstaan van nieuwe werkplekken, de ‘third places’. Bij de ontwikkelingen speelt de aantrekkelijkheid van de binnenstad ook een rol. Historische binnensteden en bereikbare binnensteden worden vaak als aantrekkelijk beschouwd.

Daarnaast zijn ontwikkelingen op te merken in de verhoudingen tussen de markt, samenleving en overheid. Dit betekent vooral een verschuiving in rollen. Enerzijds krijgen burgers meer ruimte om zelf met initiatieven te komen. Anderzijds betekent dit ook een verandering in de rol van de overheid: loslaten, faciliteren of stimuleren. Door bijvoorbeeld voorwaarden te scheppen kan de invulling en uitvoering van initiatieven vrij zijn, maar is het mogelijk om toch de kwaliteit te waarborgen. Volgens sommige auteurs wordt gesproken over een energieke samenleving. Een samenleving gebaseerd op de kracht van burgers en bedrijven om zelf invloed uit te oefenen op de leefomgeving en een overheid die de samenleving vertrouwt en stimuleert, maar ook durft te experimenteren en corrigeren.

Uit de uiteenzetting van trends en ontwikkeling kan worden geconcludeerd dat veel trends met elkaar samenhangen of invloed op elkaar hebben. Het illustreert een hoge mate van veranderlijkheid en tijdelijkheid van ontwikkelingen. De ontwikkelingen lijken in bepaalde mate autonoom plaats te vinden. Dit vormt aanleiding om in het volgende hoofdstuk dieper in te gaan op begrippen als autonome processen, zelforganisatie en niet-lineariteit.

3 THEORETISCH KADER

In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen en theorieën besproken die als basis hebben gediend voor het hier beschreven onderzoek. De ontwikkelingen en theorieën hebben betrekking op nieuwe planningsbenaderingen die aansluiten bij de hoge mate van veranderlijkheid en tijdelijkheid van ruimtelijke plannen. In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de deelvraag: 'wat is zelforganisatie en welke (zelf)organisatieprocessen zijn te onderscheiden?'. Daarmee wordt beoogd om inzicht te krijgen in hoe binnensteden kunnen transformeren. Ook wordt gekeken naar welke factoren hierbij een rol kunnen spelen en op welke manier.

3.1 STATISCHE COMPLEXITEIT

In de jaren '50 en '60 waren de begrippen maakbaarheid, zekerheid, en controleerbaarheid kenmerkend voor de planologie. De veronderstelling was dat planologen de experts waren op het gebied van ruimtelijke ontwikkelingen. Planologen zouden weten wat goed is voor de samenleving. De planningsmethode was gebaseerd op het idee van zekerheid en de mogelijkheid om de toekomst van de fysieke leefomgeving te voorspellen en te bepalen. Deze planningsmethode wordt ook wel 'technisch rationeel' genoemd (De Roo, 2010). Door veranderingen in de maatschappij, vraag naar kwaliteit, maar ook door incidenten zoals bijvoorbeeld de oliecrisis van 1973, werd er kritiek geuit op de 'technisch rationele' planningsbenadering (De Roo, 2007). Met de gedacht om maakbaarheid, zekerheid en controle te kunnen waarborgen, werd binnen de overheid het beleid opgedeeld in sectoren (De Roo & Rauws, 2010). De complexiteit in ruimtelijke vraagstukken nam verder toe en bestaande planningsbenaderingen bleken niet altijd toereikend genoeg te zijn voor het oplossen van de ruimtelijke vraagstukken. Dit is een stap richting de 'communicatief rationele' planningsbenadering.

De 'communicatief rationele' planningsbenadering is in de eerste plaats gericht op het proces van planning in plaats van op het doel van planning, zoals het geval is bij de 'technisch rationele' planningsbenadering (De Roo & Rauws, 2010). Door het bereiken van consensus en het maken van afspraken kan een gemeenschappelijke strategie worden bepaald voor het omgaan met een ruimtelijk vraagstuk. Daarbij wordt getracht zekerheid te creëren, in plaats van dat zekerheid als gegeven wordt (De Roo, 2007; De Roo & Rauws, 2010). De verschuiving van 'technisch rationeel' naar 'communicatief rationeel' gaat gepaard met het accepteren van onzekerheden (De Roo, 2007a). Daarnaast betekent de verschuiving ook dat ruimtelijke vraagstukken meer complex (kunnen) zijn (De Roo, 2010).

Het spectrum van 'technisch rationeel' en 'communicatief rationeel' kan worden ingedeeld in drie maten van statische complexiteit. 'Technisch rationeel' kan worden aangeduid met simpel, 'communicatief rationeel' met zeer complex en alles wat daar tussen in valt met complex. De complexiteit van een vraagstuk kan bijvoorbeeld een graadmeter zijn bij het kiezen van een benadering. De veranderingen in planningsbenaderingen resulteren niet in het verdwijnen van voorgaande planningsbenaderingen, maar deze blijven naast elkaar bestaan. De differentiatie van planologisch handelen op basis van het spectrum valt ook te herkennen in de systeemtheorie. Systeemklasse I wordt beschreven als een gesloten systeem en hangt samen met simpele vraagstukken. Systeemklasse II werkt op basis van terugkoppeling en hangt samen met complexe vraagstukken. De zeer complexe vraagstukken kunnen worden gelinkt aan het netwerksysteem, systeemklasse III. Deze drie systeemklassen beschrijven een context op een vast moment in de tijd en hangen samen met statische complexiteit (De Roo, 2010).

Een systeem kan worden gebruikt als abstractie om de realiteit op een vereenvoudigde wijze te begrijpen door de realiteit terug te brengen tot knopen (actoren of functies) en hun onderlinge interactie. In systeemklasse I kunnen de relaties tussen knopen worden beschreven door directe causaliteit. Systeemklasse II werkt op basis van terugkoppeling, directe causaliteit is in mindere mate aanwezig. Bij systemen in systeemklasse III is er sprake van verwijderde causaliteit. Door de vele actoren die bij het netwerksysteem betrokken kunnen zijn, de contextafhankelijkheid en invloeden van buitenaf is het lastig om oorzaak-gevolg relaties te herleiden (De Roo & Rauws, 2010).

3.2 DYNAMISCHE COMPLEXITEIT

Traditioneel is ruimtelijke planning voor een groot deel gebaseerd op controle en regulatie (Beunen et al., 2016; De Roo, 2016). Planners hebben daarbij een grote rol, zij werden gezien als de experts op het gebied van ruimtelijke plannen. Door veel kritiek in de afgelopen decennia heeft een verschuiving in planningsbenaderingen plaatsgevonden van technisch rationeel naar communicatief rationeel. De mate van complexiteit werd bepalend voor de aanpak van een ruimtelijk vraagstuk. Deze planningsbenaderingen gaan uit van het 'hier en nu' (De Roo & Boelens, 2016), een 'bevroren werkelijkheid' (De Roo, 2010). De situatie blijft onveranderd. Dit vindt zijn weerklank in statische complexiteit. Tijd wordt hierin niet meegenomen als factor.

Tijd is een belangrijke factor in niet-lineaire en dynamische ontwikkelingen. De werkelijkheid verandert voortdurend en niet-lineair (De Roo & Rauws, 2010). Door de crisis van 2008 werd dit nog eens duidelijk gemaakt. Op dat moment had niemand door wat de oorzaak was van de crisis en hoe de situatie verder zou ontwikkelen (De Roo, 2016). Daarnaast kunnen kleine veranderingen tot grote gevolgen leiden (Rauws, 2015). De complexiteitstheorie gaat uit van een dynamische, niet-lineaire ontwikkeling (Boonstra, 2015). Volgens Teisman et al. (2009, in Boonstra & Boelens, 2011, p.109) "wordt de complexiteitstheorie door drie belangrijke elementen gekenmerkt: niet-lineariteit, co-evolutie en zelforganisatie". Om de dynamische en niet-lineaire ontwikkelingen te kunnen classificeren is een vierde systeem aan de systeemklassen toegevoegd: complex systeem. Karakteristieken van systeemklasse IV zijn "aanpassingsvermogen, zelforganisatie, co-evolutie en spontaan optredend (emergentie)" (De Roo, 2010, p.20).

Een stad is een voorbeeld van een complex systeem. Een stad verandert als gevolg van contextuele veranderingen en interne ontwikkelingen (De Roo & Rauws, 2010). Het vermogen om te veranderen als gevolg van contextuele ontwikkelingen wordt ook wel adaptief vermogen genoemd. "De mogelijkheid om zichzelf te ontwikkelen, noemen we zelforganisatie" (De Roo & Rauws, 2010, p. 43). In hoeverre een stad zelf-organiserend is hangt mede af van de diversiteit van een stad. Ontwikkelingen uit het verleden zijn van invloed op het adaptief en zelf-organiserend vermogen en de diversiteit van een stad. Dit wordt ook wel pad-afhankelijkheid genoemd (De Roo & Rauws, 2010). Een complex systeem met adaptief vermogen wordt ook wel een complex adaptief systeem genoemd, afgekort CAS. Een CAS wordt gevormd door vele losse, individuele elementen, die interactie met elkaar aangaan in relatie tot hun context (Zhang, 2016). De vele elementen maken het systeem complex. Deze elementen kunnen niet los van elkaar worden gezien. "Het geheel meer is dan de som der delen" (Holland, 1992 in Zhang, 2016, p. 20). Een CAS is robuust en flexibel tegelijk. Robuust, omdat ondanks de veranderingen een stad blijft bestaan, flexibel vanwege nieuwe structuren die binnen de stad kunnen ontstaan (De Roo, 2010; Zhang & De Roo, 2016).

Complexe systemen zijn in constante beweging en bereiken nooit volledig een evenwicht. Het systeem bevindt zich 'tussen zijn en worden'. 'Zijn' refereert naar de werkelijkheid in het 'hier en nu'. Het 'worden' refereert naar de constante bewegingen in het systeem. De veranderingen als gevolg van de constante bewegingen in het systeem zijn onherroepelijk en niet-lineair. Zoals al eerder vermeld zijn 'niet-lineariteit, zelforganisatie en co-evolutie' belangrijke karakteristieken van een complex systeem. Deze karakteristieken zijn het resultaat van interne en externe interacties in het systeem. Interne veranderingen kunnen er voor zorgen dat een aanpassing van het systeem noodzakelijk is. Het systeem kan ook veranderen als reactie op externe veranderingen (Boonstra, 2015). Volgens Portugali (2000) is er sprake van 'circulaire causaliteit'. Aspecten op het micro niveau zijn bepalend voor aspecten op het macro niveau en andersom. Deze uitwisseling vindt voortdurend plaats, wat terugkomt in de dubbelzinnigheid: 'tussen zijn en worden'. Dit wordt ook wel 'op de grens van orde en chaos' genoemd (De Roo & Rauws, 2010). Niet-lineariteit is verantwoordelijk voor situaties waarin veranderingen niet langer proportioneel zijn: kleine veranderingen kunnen tot grote gevolgen leiden.

3.3 ZELFORGANISATIE

Zelforganisatie wordt door De Roo (2010) en Teisman et al. (in Boonstra & Boelens, 2011) gezien als een belangrijk element van complexiteit en is gerelateerd aan CAS. Zelforganisatie wordt door Heylighen (2008) gedefinieerd als het "spontaan ontstaan van globale structuren uit lokale interacties" (p.6). Spontaan houdt in dat het proces niet wordt gecontroleerd. Rauws (2016) en De Roo (2016) vullen aan dat de 'zelf' in zelforganisatie refereert naar spontaan of ongepland. 'Organisatie' refereert naar het patroon gevormd door dit ongepland proces. Dit wordt expliciet benoemd, om een onderscheid te kunnen maken met een andere vorm van zelforganisatie. Deze andere vorm wordt ook wel zelfbestuur genoemd. In dat geval worden activiteiten collectief aangejaagd onder de noemer van de 'doe-het-zelf-democratie'. Binnen deze activiteiten is er sprake van enige controle, intentie of afspraken, soms informeel, soms formeel (Rauws, 2016). In deze studie wordt zelforganisatie niet als zelfbestuur en als gevolg van intentioneel gedrag gezien, maar als een spontaan en niet-lineair proces.

Rauws (2016) beschrijft vier kenmerken van zelforganisatie in stedelijke ontwikkeling. Ten eerste is er geen sprake van centrale coördinatie of externe controle. De individuele acties leiden zonder intentie tot collectieve resultaten. Alle verschillende elementen in het systeem dragen bij aan het uiteindelijke resultaat, een patroon, door middel van competitie en samenwerken (Heylighen, 2001, in Boonstra, 2015; Cilliers, 1998 in Boonstra, 2015). Ten tweede zijn de acties niet gebaseerd op collectieve belangen, maar op individuele belangen. De belangen kunnen wel op de belangen van anderen worden afgestemd, maar worden niet collectief aangevlogen. Ten derde kunnen de acties op een lokale schaal het systeem op een hoger niveau veranderen. Als laatste zijn de verandering niet of nauwelijks exact te voorspellen. Een individuele actie hoeft niet te leiden tot de transformatie van een systeem. Het voorbeeld dat Rauws (2016) gebruikt voor het beschrijven van zelforganisatie is de transformatie van een winkelstraat naar 'publieke huiskamer'. Dit kan het resultaat zijn van individuele acties waarbij winkels worden veranderd in cafés. Deze acties zijn het gevolg van bepaalde 'triggers'. Deze triggers kunnen maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen zijn zoals hier boven genoemd (hoofdstuk 2, Trends): opkomst van netwerkmaatschappij, creatieve klasse of de opkomst van webshops. "Stedelijke transformatie is het gevolg van adaptief gedrag van systemen en netwerken" (Rauws, 2016, p. 345)

Een van de kenmerken van zelforganisatie, beschreven door Rauws (2016), is dat veranderingen in een systeem niet of nauwelijks exact te voorspellen zijn. Omdat er bij zelforganisatie geen sprake is van

centrale sturing en veranderlijke, contextuele en situationele omstandigheden mede bepalend zijn, brengt dit onzekerheid met zich mee. Geen transformatie zal hetzelfde zijn. De dynamische omstandigheden beïnvloeden de mate waarin planologen met ‘technisch rationele’ en ‘communicatief rationele’ planningsbenaderingen controle kunnen uitoefenen op ruimtelijke ontwikkelingen (De Roo, 2017). De Roo (2017) stelt dat dit geen probleem hoeft te zijn, omdat de capaciteit van een systeem om te transformeren wordt bepaald aan de hand van condities. Inzicht in hoe een transformatieproces kan verlopen en welke condities daarbij een rol spelen, kan als handvat dienen voor planologen bij het kiezen van een planningsbenadering.

3.4 TRANSFORMATIEPROCESSEN

Transformatieprocessen kunnen op verschillende manieren worden geanalyseerd. Volgens Ball (2004, in Rauws, 2015) en Silva (2010, in Rauws, 2015) kunnen de concepten bifurcatie en transitie worden gebruikt om niet-lineaire transformatieprocessen te analyseren. Rauws (2015) stelt dat binnen een bifurcatie vooral gekeken wordt naar het begin en eind stadium en dat bij een transitie vooral het proces centraal staat. Hierdoor lijkt het alsof deze twee concepten van elkaar verschillen. De Roo (2017) schrijft dat “in de complexiteitswetenschappen een bifurcatie als een transitie naar een ander niveau van tijdelijke stabiliteit wordt gezien” (p. 46). Het moment waarop elementen in een systeem breken met bestaande routines en op een nieuwe manier gedragen kan volgens Boonstra (2015) worden aangeduid met het begrip bifurcatie. Door de uitspraken van De Roo (2017) en Boonstra (2015) lijken deze twee concepten, bifurcatie en transitie, veel overeenkomsten vertonen. Daarnaast beschrijft De Roo (2017) transformaties aan de hand van ‘langzame transformaties’ en ‘plotselinge transformaties’. Hierna zal dieper worden ingegaan op de transformatieprocessen en wordt getracht deze uit te drukken in een of meerdere modellen.

3.4.1 Transitieproces

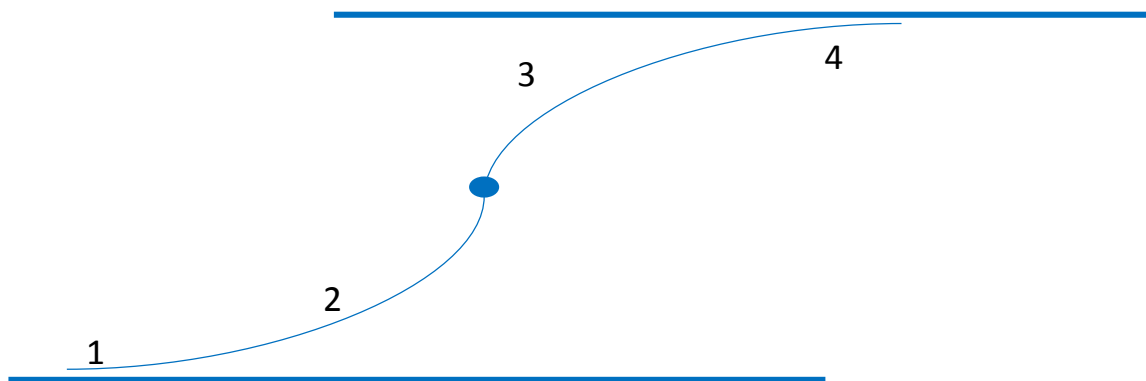
Het transitieproces illustreert een proces dat kan worden opgedeeld in een aantal stappen of fasen. De veranderingen zijn niet exact te voorspellen, niet hoe groot de verandering is en ook niet wanneer de verandering gaat plaatsvinden. Het proces wordt beïnvloed door allerlei factoren die voorkomen op micro-, meso- en macroniveau (De Roo, 2015; Rauws, 2015). Volgens Rotmans et al. (2001, in Boonstra, 2015) vindt een transitie plaats wanneer het systeem en de context niet meer met elkaar matchen. Deze mismatch kan ontstaan door ontwikkelingen op verschillende schaalniveaus (Boonstra, 2015). Wanneer actoren binnen het systeem zich aanpassen aan de externe of interne ontwikkelingen ontstaat er een verschuiving in de balans tussen de structuur en de functie van het systeem (De Roo, 2016). Dit wordt door De Roo (2016) en Zhang & De Roo (2016) ook wel ‘symmetrie break’ genoemd en is de eerste fase in het proces. De eerste fase in het proces volgens Rotmans et al. (2001, in Rauws, 2015) is de ‘voorontwikkelingsfase’. Daarbij vinden er in het systeem al wel veranderingen of verschuiving plaats, maar deze zijn echter nog niet zichtbaar en hebben deze nog geen effect op het systeem zelf.

Om daadwerkelijk over te gaan tot zelforganisatie moet een tipping point worden bereikt. Zonder dit tipping point kan een kleine verandering plaatsvinden zonder groot effect op het systeem te hebben. Wanneer een tipping point bereikt is, kan een kleine verandering een groot effect teweegbrengen. Tot het tipping point bereikt is, bouwt de spanning in het systeem op (De Roo, 2016). In het transitieproces van Rotmans et al. (2001, in Rauws, 2015) wordt deze fase de ‘take-off’ fase genoemd. In deze fase versterken autonome processen elkaar, wat er voor zorgt dat het systeem begint te verschuiven. Hierbij is een verschil op te merken tussen de fase beschreven door De Roo (2016) en Rotmans et al. (2001, in Rauws, 2015). Volgens De Roo (2016) kunnen kleine veranderingen plaatsvinden zonder groot effect,

terwijl volgens Rotmans et al. (2001, in Rauws, 2015) het systeem in deze fase al begint te verschuiven. Dit kan betekenen dat effecten al zichtbaar worden. Later meer over de toepassing van het model van Rotmans et al.

De derde fase, na het bereiken van de tipping point, is de versnellingsfase (Rotmans et al., 2001, in Rauws, 2015) of ook wel de reactie fase (De Roo, 2016). In deze derde fase reageren actoren op de veranderende situatie. Dit zijn individuele acties, waarbij gezocht wordt naar de best mogelijke positie binnen de veranderende situatie. De individuen beïnvloeden elkaar op verschillende manieren, concurrerend, imiterend, of coöpererend (Zhang & De Roo, 2016). Deze veranderingen zijn onomkeerbaar en fundamenteel (Rauws, 2015). Deze fase vindt vooral in het systeem plaats. Actoren in het systeem reageren op aspecten en condities in het systeem (De Roo, 2016). Dit kunnen institutionele condities zijn, maar ook andere condities zijn mogelijk (Zhang & De Roo, 2016).

De vierde en laatste fase is de fase waarin spontaan nieuwe patronen worden gevormd, waardoor een nieuw dynamisch evenwicht ontstaat. Rotmans et al. (2001, in Rauws, 2015) noemen dit ook wel de stabilisatie fase. In Figuur 1 wordt het transitie model en de vier fasen weer gegeven.

Figuur 1: Transitie model

Het transitie model wordt door Rotmans et al. (2001, in Rauws, 2015) gebruikt om de energietransitie te analyseren. De auteurs geven aan dat “hoewel de richting van een transitie uiteindelijk gekozen wordt door de samenleving, de overheid een rol spelen kan in het stapsgewijs bereiken van structurele veranderingen” (Rotmans, et al., 2001, p.15). Hierdoor lijkt het proces in mindere mate autonoom en spontaan. Door onder andere de klimaatveranderingen en stijgende zeespiegel is een transformatie van het energie systeem ook noodzakelijk. De energietransitie is niet alleen een autonoom proces, maar ook een geanticipeerd traject. Het is verwacht dat het energie systeem gaat veranderen, maar het is ook wenselijk en noodzakelijk dat het systeem gaat veranderen. In deze situatie kan dan beter gesproken worden over een hybride transitie (De Roo, 2017).

Zelforganisatie, interacties en initiatieven: een poststructuralistische manier

Boonstra (2015; Boonstra, 2016) benadert een transitie op een poststructuralistische manier. Zelforganisatie gedefinieerd als het spontaan ontstaan van nieuwe patronen is volgens Boonstra (2016) een mogelijke interpretatie van het begrip. In haar studie naar co-huisvestingsinitiatieven wordt een andere mogelijke interpretatie van zelforganisatie beschreven. Deze andere interpretatie “legt meer nadruk op de relaties, afhankelijkheden, en interacties van individuele actoren die zich in de loop van de tijd rond specifieke kwesties vormen” (De Roo, 2012, p. 159, in Boonstra, 2016, p. 278). Boonstra (2016)

gebruikt deze definitie voor het analyseren van co-huisvestingsinitiatieven. Daarbij wordt onderscheid gemaakt in vier vormen van gedrag. Deze vier vormen zijn: de-codering, expansie, contractie en codering. Deze vier vormen van gedrag kunnen in willekeurige volgorde optreden, maar alle vier vormen van gedrag zijn te onderscheiden in een initiatief.

Volgens Boonstra (2015) kan de-codering, de eerste vorm van gedrag, worden gezien als een beweging in een nieuwe richting. Het distantiëren van bestaande structuren wordt ook wel een bifurcatie genoemd (Boonstra, 2016). De-codering was in haar studie naar gedrag in co-huisvestingsinitiatieven van toepassing op initiatiefnemers die er voor kozen om in een nieuwe richting te bewegen, maar het was ook van toepassing op de gemeente die besloot om oude gebruiken los te laten en bepaalde taken over te laten aan initiatiefnemers. Aan de hand van de-codering konden de condities die initiatiefnemers motiveerden om in een nieuwe richting te bewegen worden achterhaald (Boonstra, 2016). De tweede vorm, expansie, betreft het verkennen van nieuwe mogelijkheden. Kenmerkend voor dit gedrag is een brede oriëntatie en diversiteit. Contractie is de derde vorm van gedrag. Deze vorm van gedrag is gericht op selecteren, versmallen en stabiliseren. Hierbij worden grenzen gesteld, keuzes gemaakt en orde en hiërarchie bepaald (Boonstra, 2015; Boonstra, 2016). De laatste vorm van gedrag is codering. Het initiatief krijgt bekendheid en wordt als normaal beschouwd. Daarnaast sluit het initiatief aan bij externe erkende normen wat er voor zorgt dat het initiatief stabiel wordt (Boonstra, 2016).

De interpretatie van Boonstra (2015; Boonstra, 2016) heeft betrekking op co-huisvestingsinitiatieven. Deze initiatieven vinden meestal op een bepaalde schaal plaats, vaak op microniveau. Bij het transitieproces is sprake van drie schaalniveaus: micro-, meso- en macroniveau. Ontwikkelingen op de drie schaalniveaus kunnen van invloed zijn op het proces. Om de interpretatie van Boonstra (2015; Boonstra, 2016) toe te passen op transformatieprocessen in binnenstedelijke ontwikkelingen moet het schaalniveau van een ontwikkeling in acht genomen worden.

Daarnaast lijken acties of handelingen passend bij de vier vormen van gedrag in bepaalde mate intentioneel. Bijvoorbeeld het gedrag om er voor kiezen om in een nieuwe richting te bewegen of keuze maken en orde bepalen. Volgens Rauws (2016) kunnen individuele acties zonder intentie leiden tot collectieve resultaten. Dit is een van de kenmerken van zelforganisatie die eerder zijn genoemd. De vier vormen van gedrag stroken op die manier niet met de gehanteerde kenmerken van zelforganisatie. Volgens Boonstra (2016) is er bij de co-huisvestingsinitiatieven sprake van zowel intentionele acties als spontane acties. Vaak hebben initiatiefnemers een reden om een initiatief te starten. Daarbij kan dan sprake zijn van intentie. Volgens De Roo (2016) is intentie een karakteristiek van mensen, net als aanpassingsvermogen en bewustzijn. Daarnaast stellen Zhang et al. (2015, in De Roo, 2016) dat een intentionele actie kan leiden tot zelforganisatie. Intentie op lagere niveau zou mogelijk zelforganisatie kunnen uitlokken op een hogere niveau, of andersom. Of er dan nog sprake is van zelforganisatie hangt af van in welke mate er sprake is van intentie. Het moet niet neigen naar zelfbestuur.

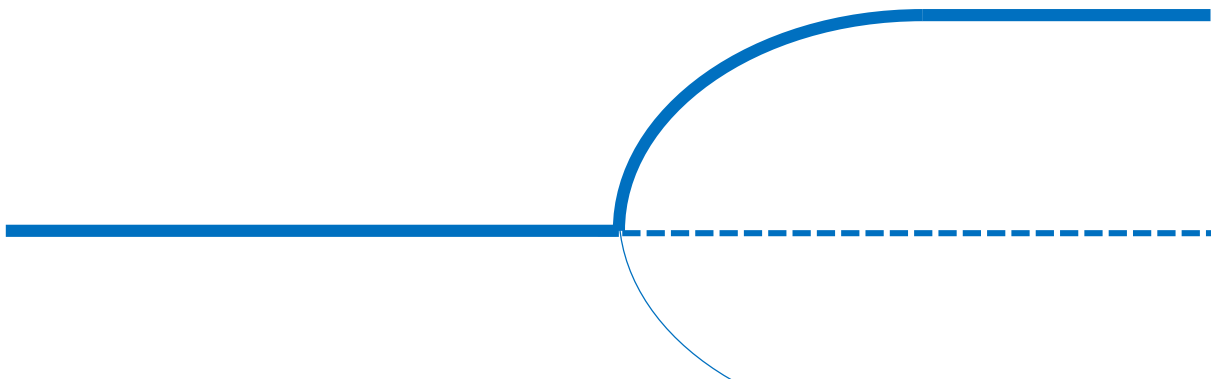
3.4.2 Bifurcatiemodellen

In de introductie van deze paragraaf werden twee manieren genoemd waarop het begrip bifurcatie kan worden gebruikt. Het begrip kan worden gebruikt om inzicht te krijgen in het transformatieproces aan de hand van het begin en eind stadium. En “in de complexiteitstheorie wordt het concept bifurcatie gebruikt om het moment in tijd en plaats aan te geven waarop elementen van een systeem plotseling willen breken met bestaande routines en gedragen zich nu op een nieuwe, onverwachte en onvoorziene manier”

(Boonstra, 2015, p.115). In deze sub-paragraaf worden mogelijke toepassingen van het begrip bifurcatie besproken.

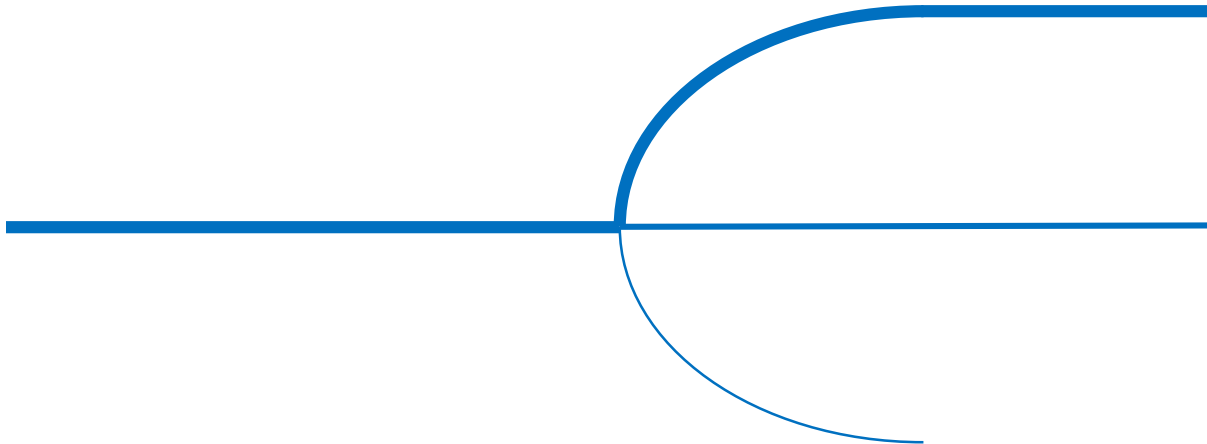
Volgens Portugali (2000) volgt een systeem een bepaald pad, een moment van stabiliteit gevolgd door chaos, gevolgd door stabiliteit enzovoort. Een systeem wordt in de stabiele fase beheerst door een of meerdere ordeparameters. Het systeem is constant in beweging, ook in de stabiele fase. In de stabiele fase transformeert het systeem ook. “Het systeem zal manieren zoeken om het grootste deel van zijn identiteit, werking, structuur en doel te behouden, en toch samen het systeem doen co-evolueren in iets anders” (De Roo, 2017, p. 27). Dit wordt door De Roo (2017) ook wel een ‘langzame transformatie’ genoemd. Wanneer het systeem zich in de periode van chaos bevindt, concurreren verschillende ordeparameters om zo dé ordeparameter(s) te worden die in het systeem domineren (Portugali, 2000). Het moment waarop het systeem naar een periode van chaos wordt ‘geduwd’ of verschoven wordt door De Roo (2017) aangeduid met het begrip bifurcatie.

Volgens Portugali (2000) zijn binnen bifurcatie drie vormen te onderscheiden: stratigrafisch, furcatief en hermeneutisch. Bij stratigrafische bifurcatie verschuift het systeem van een stabiele periode naar een nieuwe stabiele periode. Daarbij ontstaat één nieuwe ordeparameter, mogelijke alternatieve en oude ordeparameters verdwijnen. Dit kan worden uitgedrukt in het schema in Figuur 2. Portugali (2000) stelt dat dit de meest voorkomende vorm van bifurcatie is in steden en in theorie over zelforganisatie. Het punt waarbij de rechte lijn opsplijt in twee vertakkingen wordt bifurcatie punt genoemd.

Figuur 2: Stratigrafische bifurcatie

Het schema waarmee het proces van furcatieve bifurcatie uitgedrukt kan worden verschilt van de stratigrafische bifurcatie in het opzicht dat mogelijke alternatieve of oude ordeparameters niet verdwijnen, zoals bij de eerste vorm wel gebeurt. Het nieuwe stadium domineert, maar bestaat tegelijkertijd met de oude of alternatieve stadia. Een goed voorbeeld hiervan is de opkomst van de agricultuur. Deze nieuwe vorm werd een dominante vorm, maar vervangt de eerdere vormen, jagen en verzamelen niet. De verschillende manieren van agricultuur bestonden naast elkaar (Portugali, 2000). Het schema is te zien in Figuur 3.

Figuur 3: Furcatieve bifurcatie

De laatste vorm van bifurcatie is de hermeneutische bifurcatie. Bij deze vorm van bifurcatie blijft de dominerende ordeparameter bestaan, maar op basis van interpretaties en ervaringen worden nieuwe betekenissen en inhoud aan bestaande structuren toegevoegd. De bestaande grenzen van de ordeparameter worden uitgebreid, waardoor ook de complexiteit in de ordeparameter vergroot (Portugali, 2000). Het voorbeeld dat Portugali (2000) hiervoor gebruikt is van een persoon die bij groep A hoort, maar omdat deze persoon een lange tijd bij groep B heeft gewoond, verandert zijn houding ten opzichte van groep B. Het schema dat bij deze vorm van bifurcatie hoort wordt in **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** weergegeven.

Figuur 4: Hermeneutische bifurcatie

De geschiedenis wordt gekenmerkt door opeenvolgende revoluties. De industriële revolutie en de informatie revolutie, genoemd in hoofdstuk 2, zijn hier voorbeelden van. Revolutie is een term dat gebruikt wordt in sociale theorieën, in de theorie van zelforganisatie komt dit overeen met transitie (Portugali, 2000). Volgens De Roo (2017) kan een revolutie als een ‘plotselinge transformatie’ worden gezien. Om nog een stap verder te gaan stelt De Roo (2017) dat “in de complexiteitswetenschappen een revolutie het beste gezien kan worden als een bifurcatie” (p.47).

Veranderingen in de context hebben invloed op het systeem (De Roo, 2017). Volgens Prigogine & Stengers (1984, in Boonstra, 2015) kunnen bifurcaties alleen ontstaan wanneer er sprake is van chaos als gevolg

van een interveniërende context. Op dat moment kan er sprake zijn van een mismatch tussen het systeem en de context. Deze mismatch kan ontstaan door bijvoorbeeld economische of technologische ontwikkelingen (Boonstra, 2015). Een mismatch tussen een systeem en context kan enerzijds ontstaan door spontane en onverwachte ontwikkelingen. Een voorbeeld is de eerder genoemde economische crisis van 2008. Anderzijds kunnen ontwikkelingen ook het gevolg zijn van doelbewuste acties (Boonstra, 2015; De Roo, 2017). De Roo (2017) noemt bijvoorbeeld de ontwikkeling van een groot winkelcentrum buiten de stad. “Doelbewuste acties en interventies kunnen een reeks gebeurtenissen in beweging zetten die onbedoelde veranderingen en daaropvolgende ontwikkelingen genereren” (De Roo, 2017, p. 27). Dit wordt ook door Zhang et al. (2015, in De Roo, 2016) gesteld. Volgens De Roo (2017) kunnen intentie, of doelbewuste acties, en autonome, spontane veranderingen dan ook niet altijd los van elkaar worden gezien. Intentionele acties kunnen processen van zelforganisatie teweegbrengen, waarbij individuen reageren op de intentionele acties. Deze individuele acties kunnen vervolgens zonder intentie leiden tot een collectief resultaat.

Een mismatch tussen systeem en context kan er voor zorgen dat het systeem wordt getriggerd om over te gaan tot verandering. Veranderingen zijn op voorhand niet exact te voorspellen of te sturen, daarom is er volgens (Portugali (2000) en De Roo (2016) sprake van triggers in plaats van (eenduidige) oorzaken. Rauws (2015) maakt duidelijk dat triggers op twee verschillende manieren een transformatie tot stand kunnen brengen. Triggers kunnen een dynamisch evenwicht naar een nieuw of bestaand (huidig) evenwicht duwen of trekken. Deze factoren worden door Rauws (2015) ‘push’ en ‘pull’ factoren genoemd. De Roo (2017) spreekt van ‘extreme krachten’ die het systeem kunnen dwingen om te transformeren. Deze krachten kunnen ook worden opgesplitst in twee categorieën: belemmerend en stimulerend. “De context kan het systeem belemmeren om op dezelfde manier voort te zetten, maar tegelijkertijd ook het systeem stimuleren om zich op een andere manier te gedragen” (De Roo, 2017, p. 50). In de volgende sub-paragraaf meer over contextuele veranderingen en triggers.

3.4.3 Conditie

Kort werd al genoemd dat door bijvoorbeeld economische of technologische ontwikkelingen een mismatch tussen het systeem en context kan ontstaan waardoor een systeem kan worden getriggerd om te veranderen. Naast economische en technologische ontwikkelingen kunnen ook institutionele, maatschappelijke, ruimtelijke of culturele ontwikkelingen van invloed zijn op de context (Boonstra, 2015; De Roo, 2016). Ontwikkelingen kunnen op micro-, meso- en macroniveau voorkomen (De Roo, 2015; Rauws, 2015). In hoofdstuk 2 zijn reeds ontwikkelingen besproken die momenteel in binnensteden plaatsvinden of invloed hebben op binnensteden. In het kort hangen deze ontwikkelingen samen met de opkomst van de netwerksamenleving, veranderende consumentenpatronen, het karakter van binnensteden, de creatieve klasse en de driehoeksverhouding tussen de markt, overheid en samenleving. Sommige ontwikkelingen spelen zich af op microniveau, anderen op meso- of macroniveau, maar er is waarschijnlijk vaak wel een wisselwerking tussen de verschillende niveaus op te merken. Contextuele ontwikkelingen hebben invloed op het systeem, maar het systeem heeft ook impact op de context. Veranderende systemen op microniveau kunnen systemen op andere niveaus mogelijk ook veranderen (De Roo, 2017).

In de vorige sub-paragraaf is genoemd dat factoren of condities het systeem kunnen stimuleren of belemmeren om te veranderen. De Roo (2017) behandelt in het artikel ‘Ordering Principles in a Dynamic World of Change’ drie bifurcatiemodellen waarbij stimulerende en belemmerende condities aan het licht

worden gebracht. Een van de modellen van De Roo (2017) gaat in op de transformatie binnen het ontwikkelen van een woonwijk. Door cholera of andere ziektes, die als een belemmerende factor kunnen worden beschouwd, kwamen steden onder druk te staan. Om verdere uitbraken of verspreiding te voorkomen zijn regels en wetgevingen geïntroduceerd, dit kan als een stimulerende factor worden beschouwd (De Roo, 2017; Wagenaar, 2011 in De Roo, 2017). Een ander voorbeeld is de overgang van paarden als vervoermiddel naar de eerste auto's. Paardenmest zorgde op den duur voor problemen in steden (Wagenaar, 2011, in De Roo, 2017). Dit kan worden gezien als een belemmerende factor. De opkomst van gemotoriseerde voertuigen, de eerste auto's, kan als een stimulerende factor worden beschouwd (De Roo, 2017). Deze ontwikkeling is technologisch van aard. Het is ook mogelijk dat een factor die eerst als stimulerend wordt beschouwd, later als belemmerend wordt gezien. De opkomst van auto's is daar een voorbeeld van. De ontwikkeling blijkt na tientallen jaren ook nadelen te hebben in de vorm van smog, files en ruimte gebrek (De Roo, 2017). De ontwikkeling kan zowel maatschappelijk (smog), als ruimtelijk (files en ruimte gebrek) zijn. De aard van ontwikkelingen of factoren hoeft niet altijd eenduidig te zijn. Deze modellen laten zien dat verschillende condities, zoals maatschappelijke, ruimtelijk, institutionele en technologische condities, met elkaar samenhangen.

In hun studie naar clusterformatie in Nekala kijken Partanen & Joutsiniemi (2016) naar factoren op lokale schaal. Deze factoren splitsen zij op in fysieke kenmerken, economische factoren en institutionele factoren. De fysieke kenmerken betreffen de kenmerken van de locatie: "kwaliteit en onderhoudsniveau van de omgeving, topografie, vorm en oriëntatie van de locatie en de ruimtelijke karakteristieken" (Partanen & Joutsiniemi, 2016, p. 249). De kwaliteit en onderhoudsniveau van panden zijn mede bepalend voor de kosten die hier mee samen gaan. Dit hangt samen met de economische factoren. De economische factoren hebben onder andere betrekking op huur- en onderhoudskosten, maar ook op het concept 'agglomeratie economieën'. Clusters kunnen ontstaan in dezelfde bedrijfstak, maar ook op basis van diversiteit.

De institutionele condities worden door meerdere auteurs aangehaald (Rauws, 2016; Zhang et al., 2015; Zhang & De Roo, 2016). Institutionele regels helpen mensen om hun gedrag en onderlinge interactie vorm te geven. Uit de studie van Zhang & De Roo (2016) blijkt dat binnen de planologie condities kunnen worden gecreëerd om autonome processen te stimuleren of belemmeren. Dit komt naar voren in de casestudie naar een wijk in Beijing. Door het planologisch beleid is mede mogelijk gemaakt dat ruimtes tussen huizen gebruikt konden worden voor het creëren van woonruimte voor de groeiende populatie. Een keerzijde van deze ontwikkeling was dat mensen ontevreden werden over de leefomgeving. Als tegenreactie werd een nieuw beleid ontwikkeld om negatieve aspecten tegen te gaan, door bijvoorbeeld bewoners de mogelijkheid te bieden om te verhuizen. Andere opties om ontwikkelingen te stimuleren of belemmeren zijn onder andere subsidies, belastingregels, richtlijnen en flexibiliteit. Zo kunnen ruimtelijke plannen een kader bieden die stedelijke ontwikkelingsprocessen kunnen activeren in plaats van sturen of controleren (Rauws, 2016; Zhang et al., 2015).

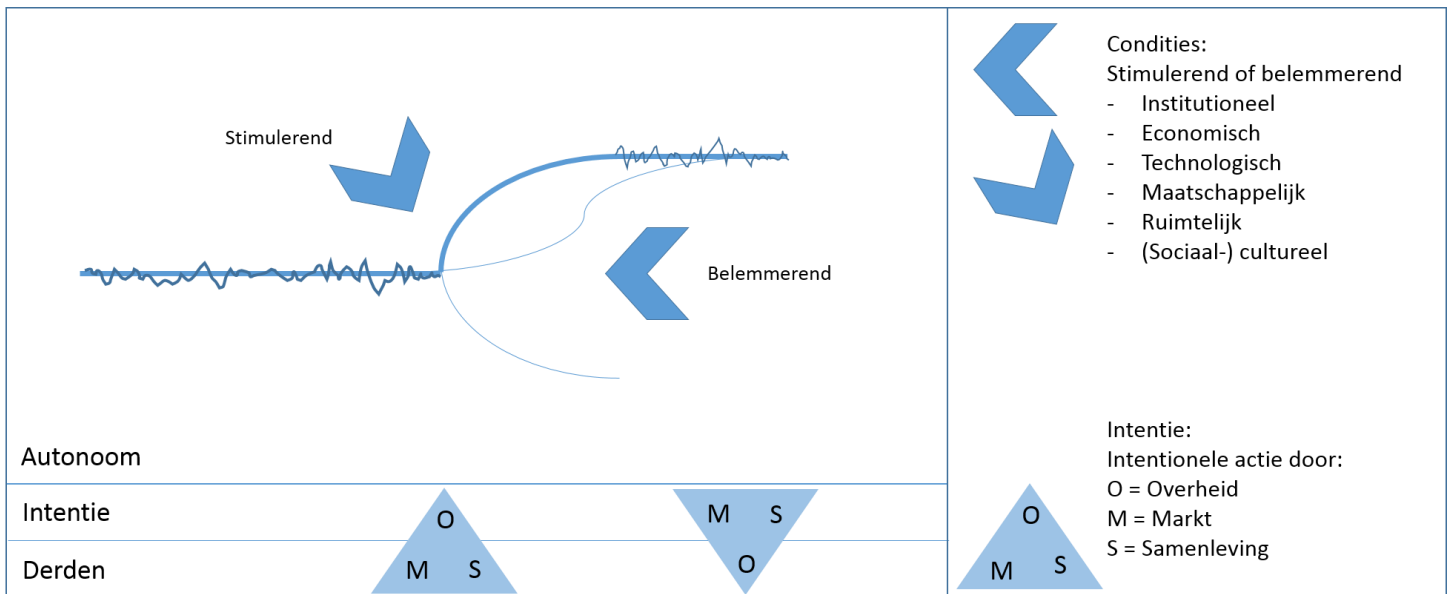
3.5 DEELCONCLUSIE

In dit hoofdstuk stond de vraag 'wat is zelforganisatie en welke (zelf)organisatieprocessen zijn te onderscheiden?' centraal. Daarnaast is ook gekeken naar welke factoren daarbij een rol kunnen spelen en op welke manier. Zelforganisatie omvat het proces waarbij spontaan of ongepland patronen worden gevormd. Hierbij is geen sprake van sturing of controle en de veranderingen zijn niet of nauwelijks exact te voorspellen. Aan de hand van een transitie- of bifurcatiemodel kunnen transformatieprocessen worden

geanalyseerd. Ook kunnen transformatieprocessen aan de hand van een poststructuralistische manier worden geanalyseerd. Daarbij kan worden gekeken naar vier vormen van gedrag. Door trends kan de context van een systeem of het systeem veranderen. Contextuele veranderingen conditioneren het systeem in stimulerende of belemmerende zin ook te veranderen. De veranderingen kunnen het gevolg zijn van spontane, autonome ontwikkelingen, maar ook van doelbewuste acties en interventies.

3.6 CONCEPTUEEL MODEL

Aan de hand van de bestudeerde literatuur is een conceptueel model opgesteld. Deze is te zien in Figuur 5. In het theoretisch kader is al aangegeven dat de begrippen transitie en bifurcatie voor hetzelfde gebruikt kunnen worden. In het conceptueel model zijn het transitie-model en bifurcatie-model samengevoegd. In het conceptueel model wordt dit geïllustreerd door zowel een bifurcatie als een transitie na de stabiele fase (de rechte lijn links in het model). De slingerende lijntjes, ter plaatse van de stabiele fases links en rechts in het model geven aan dat ook in deze fase schommelingen plaatsvinden. In het theoretisch kader kwam naar voren dat er zowel spontane ontwikkelingen als doelbewuste, intentionele acties van invloed kunnen zijn op het systeem. De spontane ontwikkelingen, ook wel condities genoemd, kunnen het systeem belemmeren of stimuleren om te veranderen. Rechts in het model staat genoemd wat de aard van de conditie kan zijn. De doelbewuste acties zijn onder het model geplaatst. Daarbij kan ook worden aangegeven welke partij(en) (overheid, markt of samenleving) doelbewust invloed uitoefent op het systeem. Het conceptueel model dient als basis voor de interview guides die zijn opgesteld. Een voorbeeld van een interview guide wordt weergegeven in Bijlage 2 – Voorbeeld Interviewguide. Onderwerpen die in de interview guide aan bod komen zijn gebaseerd op de condities die genoemd zijn in het conceptueel model. Daarnaast is het model ook gebruikt voor het analyseren van de geselecteerde data en cases. Codes die zijn gebruikt voor het analyseren van de data zijn: context, intentie, condities en spontaan. Daarbij zal ook onderscheid worden gemaakt in door wie de intentionele actie is uitgevoerd. Een voorbeeld van de analyse wordt gegeven in Bijlage 3 – Voorbeeld codering transcript.

Figuur 5: Conceptueel model

4 CASES

4.1 INTRODUCTIE

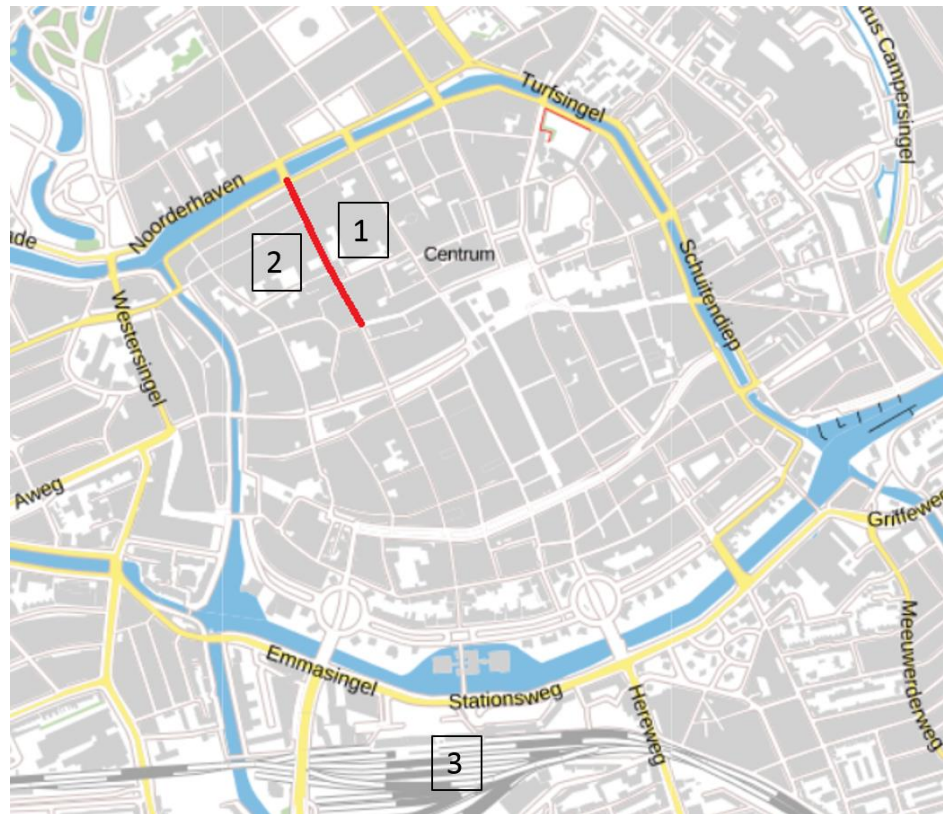
In dit hoofdstuk worden de cases aan de hand van de verzamelde data geanalyseerd. De drie cases zijn: de Oude Kijk in 't Jatstraat in Groningen, de Meent in Rotterdam en de Kleine Kerkstraat in Leeuwarden. Per case worden de bevindingen besproken. Daarbij wordt gekeken naar het (zelf)organisatieproces, de trends die van invloed waren en welke condities een rol hebben gespeeld. Het conceptueel model, gepresenteerd in het vorige hoofdstuk, dient als basis voor deze analyse.

De drie cases zijn geselecteerd op basis van vergelijkbare situaties. Vergelijkbare situaties houdt in deze studie in dat de straat kan worden gekenmerkt als aanloopstraat. Aanloopstraten hebben het volgens een artikel van Broekema (2011) moeilijk. In hetzelfde artikel wordt ook een verandering opgemerkt. Sommige aanloopstraten zijn succesvolle en aantrekkelijke straten in plaats van straten die op achterstand staan. Het is daarom interessant om te achterhalen hoe en waarom zo'n verandering heeft plaatsgevonden. In de geselecteerde cases is ook een verandering op te merken. Eerst volgt een introductie van de cases en de veranderingen die hebben plaatsgevonden. Daarna wordt op de cases ingezoomd.

4.1.1 Oude Kijk in 't Jatstraat, Groningen

De Oude Kijk in 't Jatstraat is een straat in de historische binnenstad van Groningen. Groningen wordt ook wel een 'typische studentenstad' genoemd, er studeren ongeveer 50.000 studenten. In een dwarsstraat van de Oude Kijk in 't Jatstraat is het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit gevestigd. Daar tegenover is de Universiteitsbibliotheek gevestigd. Het groot aantal studenten dat in Groningen woont, zorgt er mede voor dat de inwoners van de stad een gemiddelde leeftijd hebben van 36,4 jaar (Marketing Groningen, 2017). De bevolking van Groningen heeft daarmee een vrij jonge leeftijd. In Figuur 6 is te zien hoe de straat in de binnenstad is gesitueerd. De straat is met een rode lijn gemarkeerd. Nummer 1 en 2 markeren twee locaties van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centraal Station van Groningen wordt aangegeven met nummer 3.

In de huidige situatie heeft de Oude Kijk in 't Jatstraat een grote verscheidenheid aan functies te bieden. De detailhandels- en zakelijk dienstverlenende functies (met name de uitzendbureaus, reisbureaus en reclamebureaus) zijn niet langer overheersend (dit was het geval tot enkele jaren geleden). Het aantal zakelijk dienstverlenende functies is afgenomen en daar zijn (semi-)horecagelegenheden voor in de plaats gekomen. In de huidige situatie zou wellicht zelfs gesteld kunnen worden dat (semi)horecagelegenheden juist overheersend zijn. Deze transformatie is niet de enige transformatie die de straat heeft doorgemaakt. De geschiedenis leert dat in het begin van de jaren negentig de Oude Kijk in 't Jatstraat een bloeiende, chique straat was. Globaal geschetst verschoof de straat van een bloeiende, chique winkelstraat naar een verloederde straat, vervolgens worden de detailhandels- en zakelijke dienstverlenende functies overheersend, met een laatste verschuiving naar een hippe straat met veel (semi-)horeca. Om te achterhalen hoe deze transformaties hebben plaatsgevonden, zal nu verder worden ingezoomd. De analyse heeft betrekking tot de afgelopen (plusminus) 25 jaar. Transformaties buiten deze periode worden buiten beschouwing gelaten. Deze ontwikkelingen bepalen naar waarschijnlijkheid niet langer de pad-afhankelijkheid van de actuele ontwikkelingen.

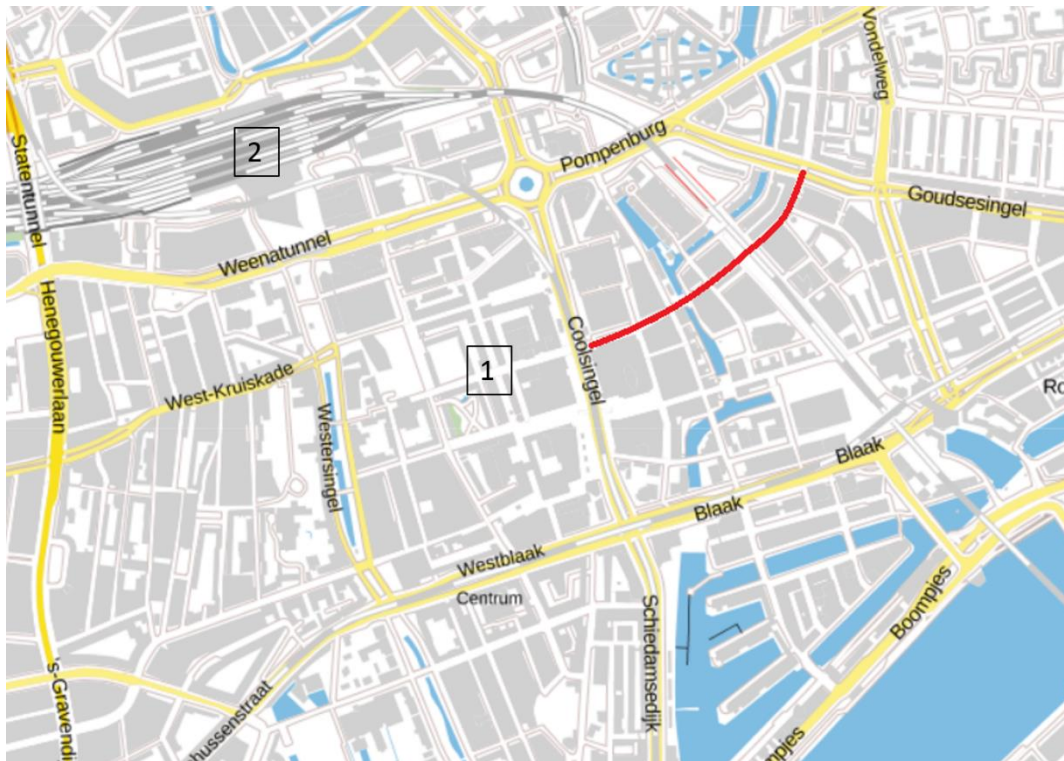
Figuur 6: Oude Kijk in 't Jatstraat, Groningen (PDOK, 2017).

4.1.2 Meent, Rotterdam

De Meent in Rotterdam is de tweede case in deze studie. De straat is gesitueerd in stadshart van Rotterdam. Dit gedeelte van de stad wordt ook wel Stadsdriehoek genoemd, of nog verder ingezoomd: Laurenskwartier. Kenmerkend voor de binnenstad van Rotterdam is de wederopbouwarchitectuur, ontstaan naar aanleiding van het bombardement in 1940. Een groot deel van het centrum was verwoest. De plannen voor de herbouw van de stad waren vrij rigoureuus: gebouwen die eigenlijk nog konden worden hersteld werden gesloopt en er werd ingezet op een scheiding van functies. Wonen buiten het centrum, in het centrum kantoren en winkelen (Gemeente Rotterdam, z.j.). In Figuur 7 is te zien hoe de Meent, gemarkeerd door de rode lijn, is gelegen in het centrum van Rotterdam. Op deze kaart is ook te zien hoe de Meent gesitueerd is ten opzichte van het kernwinkelgebied, gemarkeerd met nr. 1 en het Centraal Station gemarkeerd door nr. 2.

Aan de Meent zijn in de huidige situatie verschillende winkels en horecagelegenheden te vinden. De winkels zijn gericht op het midden en hoger segment (Stadsontwikkeling – sector Economie & OFRC, 2012). Dit was niet het geval aan het begin van de 21^e eeuw. In die tijd waren voornamelijk uitzend- en reisbureaus in de straat gevestigd. Voor de komst van de uitzend- en reisbureaus had de straat “een bonte verzameling van ondernemers met eigen winkels” (De Ondernemer, 2008). Hieruit kan worden opgemerkt dat de straat in de afgelopen decennia getransformeerd is van een bloeiende winkelstraat, in een straat met uitzendbureaus en vervolgens in een trendy winkelstraat. Transformaties die daarvoor hebben plaatsgevonden worden buiten beschouwing gelaten. Er wordt van uit gegaan dat deze niet langer

bepalend zijn voor de pad-afhankelijkheid van de huidige ontwikkelingen. De analyse heeft betrekking op de afgelopen (plusminus) twintig jaar. Later volgt de analyse.

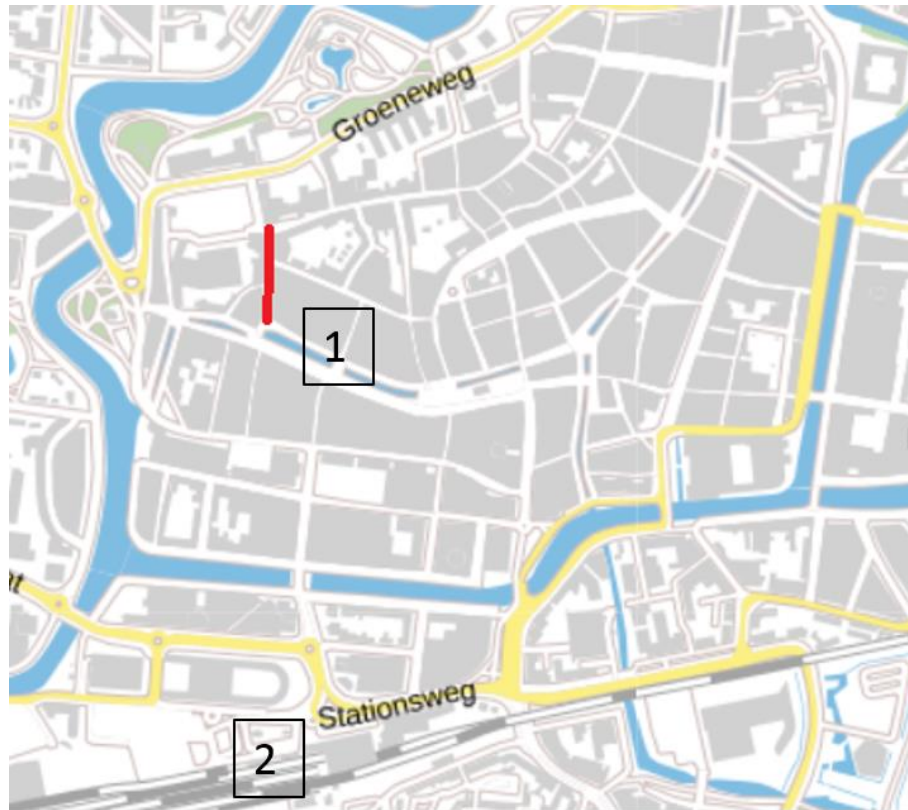

Figuur 7: Meent, Rotterdam (PDOK, 2017).

4.1.3 Kleine Kerkstraat, Leeuwarden

De derde en laatste case is de Kleine Kerkstraat, gelegen in het historische centrum van Leeuwarden. Verschillende factoren hebben meegespeeld in de ruimtelijke vormgeving van de stad. De invloed van water, de stad als handelsplek, de stad als bestuurlijk centrum en de militaire betekenis van de stad. Deze laatste factor is in Figuur 8 zichtbaar. Links boven zijn nog de kenmerkende contouren van een vestingstad te zien. In Figuur 8 is te zien hoe de Kleine Kerkstraat, gemarkeerd met de rode lijn, in de binnenstad is gelegen. De straat sluit aan op het kernwinkelgebied, gemarkeerd met nr. 1. Het Centraal Station van Leeuwarden is ligt aan de andere kant van de binnenstad, gemarkeerd met nr. 2, daar heeft de Kleine Kerkstraat geen directe aansluiting mee. Links boven de Kleine Kerkstraat staat de Oldehove, voor Leeuwarden een kenmerkende scheve toren (Historisch Centrum Leeuwarden, 2017). Onder het plein voor de Oldehove is een parkeergarage gerealiseerd, Parkeergarage Oldehove.

De Kleine Kerkstraat is in 2010 en 2012 uitgeroepen tot 'leukste winkelstraat van Nederland'. In de straat zijn "meer dan dertig speciaalzaken, elk met een uitgebreid en uniek aanbod" te vinden (NLstreets, 2017). Aan het begin van de 21^e eeuw was hier geen sprake van. Destijds was de straat "slechts een 'doorloopstraatje' ... om door heen te spoeden" (Van Es, 2013). In de straat stonden veel panden leeg en er was sprake van achterstallig onderhoud. In de afgelopen tien tot vijftien jaar heeft een transformatie plaatsgevonden van een straat op achterstand, naar een bloeiende, levendige straat. De analyse heeft betrekking op deze transformatie.

Figuur 8: Kleine Kerkstraat, Leeuwarden (PDOK, 2017)

4.2 CASE 1: OUDE KIJK IN 'T JATSTRAAT, GRONINGEN

4.2.1 Context

Aan het begin van de jaren negentig was de Oude Kijk in 't Jatstraat een chique winkelstraat, zo stelt een van de respondenten. De straat werd een "goede B-locatie genoemd" (Respondent 3, 31-05-2017). Naar verloop van tijd kwam de straat in een neerwaartse spiraal terecht. Dit is voor een deel te relateren aan de prostitutie die jarenlang in de Vishoek, Hoekstraat en Muurstraat aanwezig was. In 1984 was de straatprostitutie in opkomst en zorgde na korte tijd al voor veel overlast in de vorm van lawaai, afval en ongewenst gedrag. Prostitutie is niet het enige probleem waar de straat mee te maken kreeg. In 1992 is in een zijstraat van de Oude Kijk in 't Jatstraat, de Uurwerker, een dagopvangcentrum geopend waar vooral drugs- of drankverslaafden op af kwamen (Anoniem, 1998). Dit heeft niet alleen effect op het veiligheidsgevoel van de bewoners gehad, maar ook op de ondernemers van de straat. In 1998 waren er "inmiddels acht lege winkelpanden" in de Oude Kijk in 't Jatstraat (De Mik, 1998). Om de overlast in de straat te bestrijden is in een van de leegstaande winkelpanden een tijdelijke politiepost geopend en de dagopvangcentrum in de Uurwerker werd gesloten (Anoniem, 1998; Euwals, 2010; De Mik, 1998).

Lange tijd werd prostitutie in het A-kwartier gedoogd. Sinds 2000 is het bordeelverbod opgeheven en mogen gemeenten bepalen waar prostitutie mag vestigen. Met het bestemmingsplan van 1995 werd er op ingezet dat de prostitutie uiteindelijk in de Muurstraat zou verdwijnen, maar in de Vishoek en Hoekstraat mocht blijven bestaan (Tromp et al., 2009). Uit het onderzoek van Tromp et al. (2009) blijkt dat de prostitutie niet zo zeer voor overlast zorgt, maar vooral zaken die er mee gepaard gaan zoals

parkeerproblemen, geluidsoverlast en drugsoverlast. Sinds de opkomst van de prostitutie in de wijk is de vorm van prostitutie veranderd. Eerst was er sprake van straatprostitutie, in de laatste jaren was er alleen nog sprake van raamprostitutie. Sinds 1 januari 2016 is de prostitutie in de omgeving van de Oude Kijk in 't Jatstraat helemaal verboden (RTV Noord, 2016a; 2016b). Hierdoor is de overlast voor een groot deel verdwenen. Alleen rond de Oude Kijk in 't Jatbrug komt nog soms nog wat drugsoverlast voor (RTV Noord, 2016b; Brandsma, 2016).

De overlast wordt door een van de respondenten aangemerkt als reden voor de komst van reis- en uitzendbureaus in de straat. "De panden moeten toch verhuurd worden en door de verloedering komen er geen nieuwe chique winkels naar de straat. Wat vervolgens ook weer tot verloedering kan leiden, omdat er minder mensen zijn met hart voor de zaak en straat en geen leuke uitstalling voor de winkels" (Respondent 3, 31-05-2017). Ondanks dat de prostitutie pas sinds 1 januari 2016 verboden is en de overlast daardoor pas voor een groot deel af nam, heeft er toch een verschuiving in het straat beeld plaatsgevonden. In de afgelopen drie jaar, dus ongeveer vanaf 2014, zijn hippe (semi-) horecagelegenheden in de straat gevestigd. Daaruit kan worden opgemerkt dat meer factoren van invloed waren op de straat. Factoren die er aan hebben bijgedragen dat de uitzend- en reisbureaus verdwenen en de komst van nieuwe winkels.

Beleid

Met het Bestemmingsplan Binnenstad van 1995 werden ontwikkelingen in de binnenstad vooral veel gestuurd en gecontroleerd. Aan de hand van een functieladder werden verhoudingen tussen verschillende functies vastgesteld. Op straatniveau werd bepaald in welke mate een functie was toegestaan. Dit werd bepaald aan de hand van de straatwandlengte. Bij het opstellen van het nieuwe bestemmingsplan voor de binnenstad wordt opgemerkt dat de functieladder niet langer volstaat. "Hoewel deze systematiek wel degelijk bijgedragen heeft aan de sterke positie en opbouw van de Groninger binnenstad, is een functieladder inherent aan minder flexibiliteit en biedt daarmee niet altijd genoeg ruimte aan economische dynamiek" (Gemeente Groningen, 2016a, p. 30).

Ten tijde van het opstellen van het nieuwe bestemmingsplan, rond 2013/2014, kampt de Oude Kijk in 't Jatstraat met leegstand (Gemeente Groningen, 2016a). Rond die tijd was er ook nog sprake van overlast door drugs en prostitutie (RTV Noord, 2016b; Brandsma, 2016). De prostitutie en overlast zou een mogelijke oorzaak van de leegstand kunnen zijn, een andere verklaring zou de economische crisis van 2008 kunnen zijn. Dit wordt door Evers et al. (2015) genoemd in een beleidsstudie naar de binnenstad. Ook Ossokina et al. (2016) noemen de economische crisis in relatie tot leegstand in binnensteden. Evers et al. (2015) geven als verklaring dat de winkels in binnensteden 'conjunctuurgevoelig' zijn. Winkels in binnensteden worden vaak voor recreatief winkelen gebruikt, waarbij het draait om plezier. Economische veranderingen kunnen hierop van invloed zijn. Wanneer bezoekers of klanten worden geraakt door een economische crisis, kan dit gevolgen hebben voor hun recreatief winkelgedrag. Het is aannemelijk dat dan eerst gerichte aankopen worden gedaan en daarna pas plezier aankopen. Dit wordt ook door een van de respondenten beaamd: "het is een luxe goed, en in de economische crisis was er geen geld voor luxe goederen" (31-05-2017). Het is aannemelijk dat reizen ook als luxe werd gezien en daardoor de economische crisis ook van invloed was op het aantal reisbureaus. Behalve als gevolg van de crisis of overlast, kan de leegstand ook voor een deel worden verklaard door de opkomst van internetwinkels (PBL, 2014). De dienstverlenende sector heeft gevolgen ondervonden van de digitalisering. In hoofdstuk 2 is ter sprake gekomen dat deze branche een hogere omzet online boekt dan offline, met als gevolg het

verdwijnen van een deel van de fysieke winkels. In de Oude Kijk in 't Jatstraat was de dienstverlenende sector aanwezig, in de vorm van uitzend- en reisbureaus.

Wanneer leegstand leidt tot verloedering en verpaupering van het straatbeeld, kan leegstand als probleem worden ervaren (PBL, 2014). Ook de vastgoedeigenaar kan gevolgen ondervinden van de leegstand. Deze loopt hierdoor inkomsten mis (PBL, 2016). Het veranderen van de functie kan een oplossing bieden voor leegstaande panden (Evers et al., 2015). De gemeente Groningen (2016a) speelt hier op in door de functieladder af te schaffen. Het veranderen van de functie is niet helemaal vrij. De verandering naar een woonfunctie is in de Oude Kijk in 't Jatstraat niet toegestaan. De reden hiervoor is dat de verandering naar woonfunctie mogelijk afbreuk kan doen aan de levendigheid van het straatbeeld (Gemeente Groningen, 2016a). Daarnaast stellen Evers et al. (2015) dat als de functie wordt veranderd naar woonfunctie er andere eisen aan de binnenstad zullen worden gesteld. Denk daarbij aan speeltuinen of scholen.

Voor de binnenstad van Groningen is er voor gekozen om in het 'kernwinkelgebied' en het 'overig stedelijk gebied' "bestemmingen daghoreca onbeperkt toe te staan" (Gemeente Groningen, 2016a, p. 31). De Oude Kijk in 't Jatstraat behoort tot het 'overig stedelijk gebied'. De eis die daarbij wordt gesteld is dat het een combinatie is van horeca en winkel en minstens ook tegelijk met winkels open is. Daarmee wil de Gemeente Groningen reageren op actuele trends. In het Bestemmingsplan Binnenstad gaat de Gemeente Groningen (2016a) in op trends als vraag naar kwaliteit, beleving, online winkelen, horeca, en ICT. Volgens de Gemeente Groningen is winkelen in de binnenstad tegenwoordig meer gericht op vrije tijd en recreatieve bezoeken dan doelgerichte en noodzakelijke bezoeken. Daarbij spelen naast grote bekende ketens ook kleine bijzondere winkels een rol. Dit baseert de gemeente op het Trendrapport 2009 van het Hoofd Bedrijfschap Detailhandel en de detailhandelsmonitor 2013. Daarnaast wordt opgemerkt dat daghoreca in opkomst is. Trendy koffiezaken met een biologisch of Mediterraans karakter. En de gevolgen van de ICT worden door de gemeente genoemd, met name in relatie tot ZZP'ers en nieuwe werkplekken. Volgens de gemeente Groningen zal dit gevolgen hebben voor de binnenstad. Deze werkplekken kunnen in een bibliotheek, een koffiezaak, of in een daarvoor ingerichte 'ZZP-HUB'. Een 'ZZP-HUB' is een locatie ingericht op netwerken. Zelfstandigen kunnen daar ontmoeten, samenwerken of mogelijke andere voorzieningen, als workshops, gebruiken. (Gemeente Groningen, 2016a).

Een aantal van deze trends lijkt tot uiting te komen in de Oude Kijk in 't Jatstraat. De accountmanager van de Gemeente Groningen geeft aan dat een ontwikkeling in 'food' door de gemeente werd opgemerkt. Een ondernemer uit de straat vult dit aan, hij noemt de opkomst van koffie drinken buiten de deur, maar ook dat "mensen gaan steeds meer buiten vertoeven, of in ieder geval uit eigen huis gaan zeg maar en dan lunchen.." (Respondent 4, 02-06-2017). Dit wordt beaamd door een andere respondent. In de huidige situatie is een aantal (semi-)horecagelegenheden aanwezig. Er zijn meerdere ondernemers die inspelen op de trend van 'food' en beleving. De ene zaak is een conceptstore, waarbij horeca gemixt wordt met duurzame, 'eco-vriendelijke winkel'. Een andere zaak is voornamelijk gericht op soepen, of een Stadsbakker, met ambachtelijk bereide broden. Een aantal (semi-)horecazaken speelt in op de opkomst van nieuwe werkplekken. Mede om in het begin bekendheid te genereren, heeft een ondernemer de zaak als werkplek gepromoot. Toch geven respondenten ook aan dat wanneer het in de zaak drukker is, deze manier van gebruiken niet echt wenselijk is. Enerzijds wordt er door studenten minder geconsumeerd, maar houden wel een plek voor andere klanten bezet. En anderzijds doen alle laptops en werkende mensen afbreuk aan de sfeer in de zaak (Respondent 1, 26-05-2017; Respondent 4; 02-06-2017).

Veranderende houding

Volgens het Bestemmingsplan Binnenstad is de stad Groningen een aantrekkelijke stad, zowel om in te werken, studeren, als wonen of recreatief. Het aspect kwaliteit kwam in de laatste jaren meer bij de gemeente te liggen, maar dit is niet alleen een taak voor de gemeente (Gemeente Groningen, 2016a). De accountmanager van de Gemeente Groningen geeft aan dat de stad met elkaar gemaakt wordt (29-05-2017). Afhankelijk van het onderwerp, wil de gemeente een andere rol aannemen. Op bepaalde vlakken zal meer sturing vereist zijn, maar daar waar mogelijk wil de Gemeente Groningen wil meer ruimte geven aan initiatieven (Gemeente Groningen, 2016a). Dit wordt ook opgemerkt door de ondernemers: "Minder regels, meer vrijheid" (Respondent 1, 26-05-2017). Dat de stad samen wordt gemaakt komt terug in het interview met een ondernemer. Deze ondernemer geeft aan dat de Gemeente Groningen bereid is om te helpen, maar dat de ondernemers wel zelf met initiatieven moeten komen. De gemeente kan bijvoorbeeld organisatorische of financiële hulp bieden (Respondent 4, 02-06-2017).

Op het gebied van financiële hulp kan ook de Groningen City Club helpen. De vereniging is voor ondernemers in de stad. Deze organisatie beheert een ondernemersfonds. Het geld uit deze ondernemersfonds is afkomstig uit een deel van de OZB belasting dat door ondernemers wordt betaald (GGC, 2017a). Om aanspraak te maken op dit fonds, moeten ondernemers een plan in dienen. Vervolgens kan de Gemeente Groningen bereid zijn om geld bij te leggen, ter aanvulling op het bedrag vanuit het fonds (Respondent 2, 29-05-2017). Naast financiële hulp kan de Groningen City Club ook op andere vlakken helpen, daarbij valt te denken aan kennis, bevorderen van overleg of het organiseren van evenementen (GGC, 2017b).

Een van de onderwerpen waarbij de Gemeente Groningen een andere rol wil aannemen is het reclamebeleid. Naar aanleiding van een experiment rondom de openbare ruimte heeft de Gemeente Groningen in haar reclamebeleid aangegeven meer ruimte te willen geven en te willen aanjagen. Het reclamebeleid wordt nu vormgegeven aan de hand van drie hoofdlijnen: zelfregulering, basisregels en afweging (Gemeente Groningen, 2016c). De ondernemers, wanneer zij zich hebben verenigd in de vorm van een winkeliersvereniging, kunnen samen de regels voor de straat aangaande de openbare ruimte bepalen. Door een respondent wordt dit positief ontvangen, omdat de ondernemers meer de kans krijgen hun eigen ding te doen. Een ondernemer mag nu meer uitproberen, maar als iedereen er last van heeft komt de gemeente langs om te handhaven (Respondent 4, 02-06-2017). Indien handhaving nodig is, wordt dit eerst met de betreffende winkeliersvereniging besproken (Gemeente Groningen, 2016c). Zelfregulatie van de openbare ruimte is niet overal toegestaan. Het is alleen toegestaan in afgebakende gebieden. Daarnaast is samenwerking van groot belang: een winkeliersvereniging of iets vergelijkbaars is een voorwaarde (Broekhuis Rijs Advisering, 2015; Gemeente Groningen, 2016c).

Ruimtelijke factoren

De horeca gerelateerde ondernemers die zijn geïnterviewd hadden al voor de wijziging van het bestemmingsplan een zaak in de straat geopend. Een van de respondenten geeft aan dat in aanloop naar deze wijziging de gemeente al coulanter was met betrekking tot het verlenen van vergunningen voor daghoreca. Het was in de aanloop naar de wijziging nog niet gelijk toegestaan om ook een terras voor de zaak te hebben, maar later werd dit ook toegestaan (Respondent 3, 31-05-2017). De ontwikkeling tot de huidige situatie heeft in ongeveer de periode van 2014 tot 2016 plaatsgevonden. Sinds 2016 is de situatie min of meer gelijk gebleven. Voor een aantal ondernemers die voor 2014 in de straat gevestigd zijn hebben andere factoren een rol gespeeld. Op dat moment was er nog geen sprake van een hippe horeca stadstraat. Twee ondernemers, die voor 2014 in de straat gevestigd zijn, geven aan dat de locatiekeuze

vooral gebaseerd is op de karakteristieken van de straat en de panden. De straat straalt sfeer uit, karakter, oude geveltjes, karakteristieke panden, en betaalbare huren, omdat het geen A-locatie is (Respondent 1, 26-05-2017; Respondent 4, 02-06-2017). Volgens Evers et al. (2015) worden historische binnensteden als aantrekkelijke binnensteden beschouwd. Uit de interviews blijkt dat het historische karakter van de straat bijdraagt aan de aantrekkelijkheid van de straat, tenminste, voor een aantal mensen.

Daarnaast wordt ook de aanwezigheid van de Rijksuniversiteit Groningen door de respondenten opgemerkt. Eén respondent geeft aan dat de Universiteit voor veel aanloop zorgt. Vooral tussen het Academiegebouw en het Harmoniegebouw, deze twee gebouwen worden aangemerkt met nummer 1 en 2 in Figuur 6. Een andere respondent geeft aan de effecten van de aanwezigheid van de Universiteit pas naderhand te realiseren. “Nu zie ik gewoon heel erg goed dat het zijn voornamelijk de studenten die hier komen voor een cadeautje .. maar ook hier gewoon aanschuiven om een kopje koffie te gaan drinken ... dat maakt nu dat ik echt denk van oeh ik heb zo’n mooi plekje” (Respondent 1, 26-05-2017). Hierdoor lijkt de aanwezigheid van de universiteit bij te dragen aan de aanloop van klanten. Volgens Platform31 (2015) kan de aanwezigheid van een universiteit ook bijdragen aan de sfeer en beleving van een straat. Dit wordt niet dusdanig genoemd door de respondenten, maar er wordt vooral gekeken naar de potentiële klanten.

In hoofdstuk 2 kwam naar voren dat de aantrekkelijkheid van een binnenstad beïnvloed kan worden door de factor bereikbaarheid. In de jaren negentig is het winkelgebied voor een groot deel autovrij gemaakt (Van Vliet, 1998). Dit geldt niet voor de Oude Kijk in 't Jatstraat. Tot op heden is de auto nog steeds toegestaan. Uit de interviews blijkt dat de meningen onder ondernemers over de auto's in de straat verdeeld zijn. Vanuit de winkeliersvereniging is een enquête gehouden. Daaruit kwam naar voren dat een deel van de ondernemers graag wil dat de straat autovrij wordt, maar er is ook een groep dat de auto graag in de straat houdt (Respondent 3, 31-05-2017; Respondent 4, 02-06-2017). In een aantal gevallen zou dit te verklaren zijn door het soort bedrijf dat een ondernemer heeft. Een ondernemer met een terras zal waarschijnlijk de straat liever zonder auto zien, terwijl een ondernemer met een meubelzaak waarschijnlijk liever bereikbaar blijft in verband met het laden en lossen van meubels. In de visie Bestemming Binnenstad beschrijft de Gemeente Groningen (2016b) de ambitie om de binnenstad vooral toegankelijk te maken voor voetgangers. De Oude Kijk in 't Jatstraat wordt niet autovrij. Door een respondent wordt als mogelijke verklaring gegeven dat de straat een aanvoerroute is voor leveringen, maar ook voor hulpdiensten in geval van calamiteiten (Respondent 4, 02-06-2017). Om de binnenstad meer toegankelijk te maken voor voetgangers wordt het openbaar vervoer uit de binnenstad geweerd. Aan de rand van de binnenstad, aan de Diepenring, worden daarom nieuwe haltes gerealiseerd (Gemeente Groningen, 2016b). Het is op dit moment nog onduidelijk hoe deze ontwikkeling voor de Oude Kijk in 't Jatstraat zal gaan uitpakken.

4.2.2 Transformatie

In de bovenstaande analyse is weergegeven hoe de Oude Kijk in 't Jatstraat in de afgelopen 25 jaar is veranderd en welke factoren daarbij een rol speelden. Hierna volgt een analyse van het organisatieproces. Het conceptueel model, gepresenteerd in Figuur 5, dient als basis.

In hoofdstuk 3 is beschreven dat een systeem een bepaald pad volgt: een moment van stabiliteit gevolgd door chaos, gevolgd door stabiliteit. In beide fases, stabiel en chaos, transformeert het systeem. In beide fases vinden schommelingen plaats. Uit bovenstaande analyse van de veranderingen van de Oude Kijk in 't Jatstraat kan worden geconcludeerd dat reeds aan het begin van de jaren negentig schommelingen in het systeem plaatsvinden. Door de opkomst van de prostitutie ontstond overlast in de straat, in de

vorm van lawaai, afval en ongewenst gedrag. Ook de opening van een dagopvangcentrum voor drugs- en drankverslaafden zorgde voor overlast. Deze ontwikkelingen hebben effect gehad op ondernemers in de Oude Kijk in 't Jatstraat. Tegen het einde van de jaren negentig stonden meerdere panden leeg. Het dagopvangcentrum werd al na enkele jaren gesloten, mede om de overlast in de straat te bestrijden. Daarnaast veranderde de vorm van prostitutie. Eerst was er sprake van straatprostitutie, later alleen maar raamprostitutie.

Bovengenoemde maatschappelijke ontwikkelingen hebben een negatief effect op de Oude Kijk in 't Jatstraat gehad. Volgens een van de respondenten worden deze ontwikkelingen als reden genoemd voor de komst van de uitzend- en reisbureaus. Door verloedering van het straatbeeld is de straat niet aantrekkelijk voor chique winkels en panden moeten toch verhuurd worden. Afhankelijk van met welke bril naar deze ontwikkeling wordt gekeken, kan de komst van de uitzend- en reisbureaus als positief of negatief worden beschouwd. Door leegstand kunnen panden in verval raken. Door de uitzend- en reisbureaus zijn de panden weer gevuld. Verval van panden lijkt daardoor uitgesloten. Dit kan als positief worden beschouwd. Een negatief aspect kan zijn dat door de type bedrijven die in de straat gevestigd zijn het algemene straatbeeld veranderd is. En dit effect heeft op het type bedrijf dat daar ook wil vestigen. Het lijkt aannemelijk dat de straat daarom niet aantrekkelijk is voor winkels of horeca. Deze branches vragen waarschijnlijk om een andere soort bezoeker dan die bezoekers van uitzend- en reisbureaus.

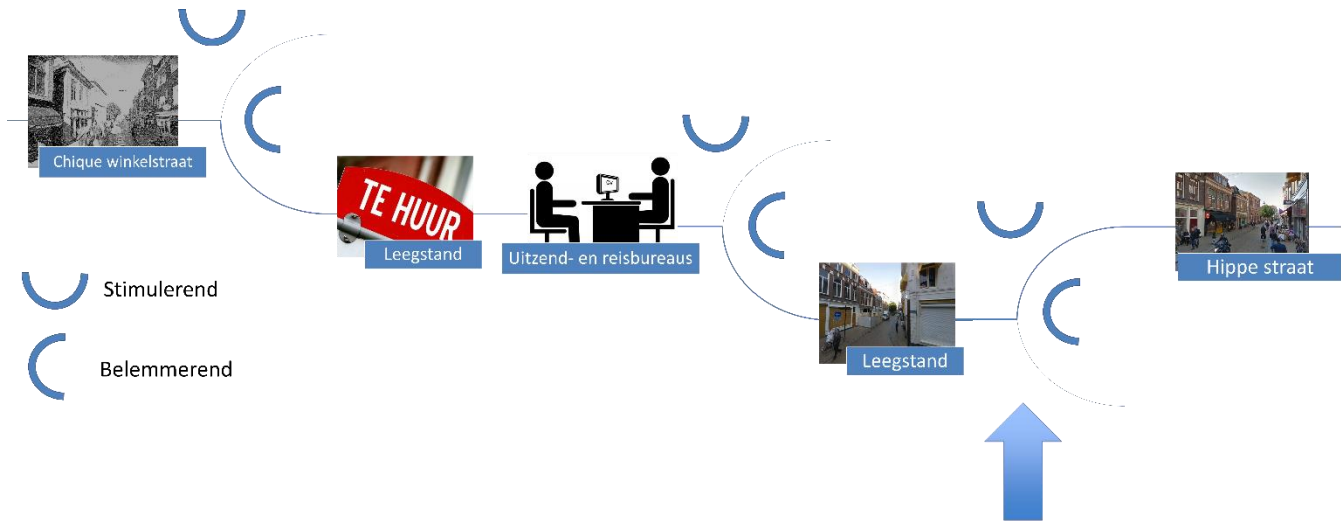
In de aanloop naar een nieuwe bestemmingsplan voor de binnenstad, rond 2013, kampt de Oude Kijk in 't Jatstraat met leegstand. De leegstand kan mogelijk worden verklaard door de economische crisis van 2008. Economische veranderingen kunnen effect hebben op het bestedingspatroon van mensen. Het is aannemelijk dat reizen worden beschouwd als een luxe goed, waar ten tijde van de economische crisis minder aan zal worden besteed. Ook is er in de periode van 2008 tot en met 2013 sprake van een stijgende werkeloosheid. Dit kan op zowel de reisbureaus als de uitzendbureaus een effect hebben. Een andere ontwikkeling die van invloed kan zijn geweest op de uitzend- en reisbureaus is de opkomst van internetwinkels. In hoofdstuk 2 is eerder al ter sprake gekomen dat de dienstverlenende sector gevolgen heeft ondervonden van de digitalisering. Een hogere omzet online dan offline, met als gevolg het verdwijnen van een deel van de fysieke winkels, waaronder reisbureaus.

Vanaf ongeveer 2014 begint de verandering naar de huidige situatie. In 2014 gaat een nieuw bestemmingsplan voor de binnenstad van kracht. Tot die tijd werd de verdeling van de functies per straat bepaald door een functieladder. In het nieuwe bestemmingsplan is deze functieladder afgeschaft en wordt daghoreca onbepaald toegestaan voor de Oude Kijk in 't Jatstraat. Door het bestemmingsplan te wijzigen wil de Gemeente Groningen inspelen op actuele trends. Bijvoorbeeld de vraag naar kwaliteit, food en beleving, maar ook ontwikkelingen op het gebied van de digitalisering. Daarnaast gaven respondenten aan dat ruimtelijke factoren, zoals de karakteristieke panden en de aanwezigheid van de Rijksuniversiteit Groningen, van invloed zijn op de onderneming, maar ook op de keuze om daar te vestigen. Tevens is sinds januari 2016 de prostitutie in de wijk verboden. De overlast die daarmee gepaard ging was al voor een deel afgenomen en zal daardoor waarschijnlijk nog verder afnemen of geheel verdwijnen.

Uit de analyse kwam naar voren dat de ontwikkeling tot de huidige situatie voornamelijk in de periode van 2014 tot en met 2016 heeft plaatsgevonden. Sinds 2016 is de situatie min of meer gelijk gebleven. Zoals al eerder genoemd is een stabiele fase ook in beweging. Ontwikkelingen en trends blijven van invloed op de straat. Een voorbeeld hiervan is de ontwikkeling omtrent openbaar vervoer in de binnenstad

van Groningen. De binnenstad moet vooral toegankelijk zijn voor voetgangers, om dat te realiseren wordt het openbaar vervoer binnenkort uit de stad geweerd. Het is nu nog niet duidelijk wat dit voor de Oude Kijk in 't Jatstraat gaat betekenen. Tijd zal leren hoe de Oude Kijk in 't Jatstraat in de komende jaren zal veranderen.

De transformatie van de Oude Kijk in 't Jatstraat wordt gevisualiseerd in Figuur 9. Dit model geeft op globale wijze inzicht in hoe de straat door de tijd heen is veranderd. De blauwe pijl geeft het moment aan waarop een doelbewuste, intentionele actie heeft plaatsgevonden, namelijk het wijzigen van het bestemmingsplan en daarmee het vrijgeven van de bestemming 'daghoreca'.

Figuur 9: Transformatiemodel: Oude Kijk in 't Jatstraat, Groningen (Google Maps, 2017a; Koenders, 2016; Werkbladmagazine, 2017).

4.2.3 Deelconclusie

In het transformatieproces van de Oude Kijk in 't Jatstraat lijken veel spontane ontwikkelingen te hebben plaatsgevonden. De prostitutie en de opkomst en verdwijnen van de uitzend- en reisbureaus lijken spontane ontwikkelingen. Mede ook als gevolg van trends en ontwikkelingen die op dat moment aan de orde waren (de economische crisis en de digitalisering). Toch heeft er ook een doelbewuste actie plaatsgevonden, namelijk het afschaffen van de functieladder. Dit heeft invloed gehad op de laatste verandering. Een verandering die ondanks een doelbewuste actie zich toch spontaan lijkt te hebben ontwikkeld. De ontwikkeling lijkt spontaan, omdat ook voor het afschaffen van de functieladder al nieuwe concepten en zaken in de straat zijn gevestigd.

4.3 CASE 2: MEENT, ROTTERDAM

4.3.1 Context

In het begin van de 21^e eeuw waren voornamelijk uitzend- en reisbureaus in de Meent gevestigd. Zo ook in de Minervahuizen. De Minervahuizen bestaan uit vier kantoorgebouwen. Gebouwd voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. De vier gebouwen vormen samen een bouwblok dat met een zijde aan de Meent grenst. In 2001 heeft de heer Von Weiler, een vastgoedinvesteerder, de Minervahuizen gekocht (Platform Wederopbouw Rotterdam, 2017). Na de aankoop werden de Minervahuizen gerestaureerd. Aan de hand van blauwdrukken en andere (historische) informatie werden elementen in oorspronkelijke staat teruggebracht (Maandag, 2012). Von Weiler heeft zich niet alleen bezig gehouden met de restauratie van

de Minervahuizen, maar ook met de rest van de Meent. Hij heeft naar de straat in het algemeen gekeken, waardoor de uitzend- en reisbureaus werden opgemerkt. Deze zaken brengen geen sfeer naar de straat, vooral in de weekenden niet, geeft Von Weiler aan in een interview met Maandag (2012). In het weekend zijn deze zaken vaak gesloten. Voor Von Weiler was dit aanleiding om actie te ondernemen, ook met het idee om “het goede voorbeeld te willen geven” (Von Weiler, in Interview Meent, 05-07-2017). De acties in de Minervahuizen kunnen als voorbeeld dienen voor de rest van de straat. Hierdoor kunnen andere pandeigenaren zien hoe de straat kan worden veranderd.

Een van de acties om een ‘goede’ sfeer terug te krijgen was het aanpakken van het aantal uitzend- en reisbureaus in de straat (Maandag, 2012; Interview Meent, 05-07-2017). Juridische gezien blijkt een uitzend- of reisbureau geen winkel te zijn, maar een kantoor. Kantoren hebben minder huurbescherming dan winkels. Door middel van juridische procedures was het mogelijk om de huren op te zeggen. De reisbureaus mochten blijven, op voorwaarde dat deze bedrijven een winkeluitstraling zouden krijgen: aangepaste openingstijden, dus ook op zaterdag en zondag, mooie etalages, onderhouden van de straat en qua reclame-uitingen losse letters gebruiken. Het is onduidelijk of de ontwikkelingen genoemd in hoofdstuk 2 (digitalisering en effecten op de dienstverlenende branche) van invloed waren op de uitzend- en reisbureaus aan de Meent. Het kan voor een deel een rol hebben gespeeld. Von Weiler geeft aan dat hij “besloot alleen te verhuren aan Rotterdamse bedrijven, en alleen aan ketens, wanneer die zaken duidelijke waarde toevoegen aan de straat” (Maandag, 2012, p. 39). Deze actie had eerst alleen betrekking op de Minervahuizen. Om de verandering in de rest van de straat door te zetten, heeft Von Weiler andere pandeigenaren benaderd en zijn plannen voorgelegd. De Minervahuizen dienden als voorbeeld voor de plannen. De andere pandeigenaren wilden wel meewerken en gaven de regie over hun gebouwen aan Von Weiler (Interview Meent, 05-07-2017).

Institutionele factoren

Met betrekking tot het plan van Von Weiler zijn ook afspraken gemaakt met de gemeente Rotterdam. Deze afspraken kwamen door de crisis onder druk te staan, waardoor de samenwerking werd beëindigd en Von Weiler zelf verder is gegaan met het plan (Interview Meent, 05-07-2017). Rond 2009 kwam de gemeente Rotterdam met een plan voor de herinrichting van de Meent (AIR, 2012). Op een aantal aspecten na, kwam dit plan overeen met het plan van Von Weiler. De twee plannen zijn samengevoegd en op tekening uitgewerkt. Daardoor zijn alle afspraken en plannen vastgelegd. Vervolgens is dit document door een wethouder en Von Weiler ondertekend. Alle plannen moesten volgens dit document worden uitgevoerd (Interview Meent, 05-07-2017). Vanuit de gemeente was een projectmanager bij de plannen betrokken. De projectmanager wilde de belofte doen dat voor de plannen voor de Meent draagvlak moest zijn. Zonder draagvlak zou een plan niet worden uitgevoerd (Interview Meent, 05-07-2017).

Om draagvlak voor het plan te creëren is door de gemeente Rotterdam een begeleidingscommissie opgericht (AIR, 2012; Interview Meent, 05-07-2017). De beslissingsbevoegdheid is van de gemeente naar deze commissie verschoven. In het interview kwam ter sprake dat er eigenlijk een publiek-private samenwerking is gecreëerd, met een laagdrempelig karakter. Om het laagdrempelig karakter kracht bij te zetten zijn de vergaderingen verplaatst naar de straat. De begeleidingscommissie “werd wel als bedrijf gerund, een notulist is aangesteld en alles werd lang en ingewikkeld genoteerd”, zo werd alles dat werd besproken bijgehouden en niet gefilterd op wat voor de notulist mogelijk van belang leek (Von Weiler, in Interview Meent, 05-07-2017). Op verschillende locaties werden inloopsprekuren georganiseerd. Er is gekozen voor verschillende locaties aan de Meent om zo niemand te benadelen. Wijzigingen ten opzichte

van het ondertekende plan moesten eerst in de begeleidingscommissie worden besproken en goedgekeurd. Ook zijn winkeliers actief benaderd ze of nog vragen of opmerkingen hadden. “Soms wel tot drie keer toe: heb je vragen? Echt niet? Weet je het heel zeker? En dan kwam de vraag, bijvoorbeeld met betrekking tot rolstoeltoegankelijkheid” (Interview Meent, 05-07-2017).

Deze aanpak vereist(e) vertrouwen vanuit de gemeente, omdat de beslissingsbevoegdheid van de gemeente naar de commissie is verschoven. Von Weiler speelde een belangrijke rol bij de ontwikkelingen aan de Meent. Von Weiler heeft in dit proces een beslissingspositie bekleed en kon invloed uitoefenen. De projectmanager van de gemeente gaf tijdens het interview aan dat hij niet het gevoel had dat het om een machtspositie ging. Von Weiler had de mogelijkheid om bij winkeliers te lobbyen en de projectmanager kon intern bij de gemeente lobbyen (Interview Meent, 05-07-2017). In het interview kwam naar voren dat het proces intern bij de gemeente wel enige weerstand op riep. Het werd beschouwd als een nieuwe en andere manier van werken. De aanpak was anders dan gewend binnen de gemeente (05-07-2017). In het proces werd onderhandeld, voorstellen gedaan en alternatieven bedacht. Samen met andere stakeholders is een compromis gesloten met betrekking tot het plan (Glaser et al., 2012). Een belangrijk aspect in zo’n proces is het nakomen van afspraken (Interview Meent, 05-07-2017; Glaser et al., 2012). De aanpak straalt ook uit naar andere straten. In andere straten in Rotterdam wordt nu dezelfde methodiek toegepast (Interview Meent, 05-07-2017).

Ruimtelijke factoren

Bij de ontwikkeling van de Meent hebben ruimtelijke factoren veel aandacht gekregen. Volgens Von Weiler dragen deze factoren bij aan de sfeer in een straat (Interview Meent, 05-07-2017; Maandag, 2012). Het gaat daarbij om “een optelsom van elementen” (Interview Meent, 05-07-2017). Soms wordt vanuit de gemeente de straat niet als geheel gezien. Niet ongebruikelijk is een ontwerp of plan maken zonder in de straat te zijn geweest (Interview Meent, 05-07-2017). “Verdiep je eerst in een straat, ervaar en beleef hem in wisselende omstandigheden als kritische bezoeker, bewoner” (Gemeente Rotterdam, 2011a, p. 12). Het inventariseren van reeds aanwezige kwaliteiten lijkt van belang voor een kwalitatieve ontwikkeling (De Willigen et al., 2012). Voor de Meent waren volgens Von Weiler bomen van ‘cruciaal belang’, evenals de afwezigheid van lantaarnpalen, de verhoudingen en uitstraling van de straat (Interview Meent, 05-07-2017).

De verhoudingen van de straat worden bepaald door de gebouwen, de afmetingen van de straat en de relatie tussen binnen en buiten (De Willigen et al., 2012). In de beleidsdocumenten van de gemeente Rotterdam wordt de begane grond van een gebouw ook wel een plint genoemd. Deze plinten spelen volgens de Gemeente Rotterdam een belangrijke rol in de aantrekkelijkheid van een stad. “De begane grond vormt misschien maar 10% van het totale gebouw maar bepaalt wel voor 90% de bijdrage die het pand levert aan de beleving van de omgeving” (Gemeente Rotterdam, 2011b, p. 6). Een aantrekkelijke plint draagt bij aan een goede sfeer, ontmoetingen en interactie. Dit is volgens de Gemeente Rotterdam (2011b) nodig voor de kennis- en belevingseconomie. Bij het verhuren van een pand geeft Von Weiler voorwaarden voor de uitstraling van het gebouw mee. Deze voorwaarden houden in dat voor reclame-uitingen alleen losse letters mogen worden gebruikt, geen lichtbakken aan de gevels en de gevels moeten antraciet gekleurd zijn (Gemeente Rotterdam, 2011a; AIR, 2012). Ook heeft Von Weiler andere pandeigenaren geholpen om gelijke voorwaarden te stellen (Interview Meent, 05-07-2017; Maandag, 2012). Deze voorwaarden zijn ook genoemd in het inspiratieboek voor plinten van de Gemeente Rotterdam (2011a). Hierdoor kan de Meent ook als voorbeeld dienen voor andere straten.

Op straatniveau was het van belang dat er geen lantaarnpalen op de stoep zouden komen. Volgens Von Weiler maakt de afwezigheid van lantaarnpalen ook dat de Meent zo leuk is. Lantaarnpalen worden vaak als eerste op een tekening gemarkeerd. Dit gebeurt op basis van het aantal lux dat in een straat aanwezig moet zijn. De ruimte tussen de lantaarnpalen is vaak niet groot genoeg voor auto's. Daarnaast worden de lantaarnpalen gebruikt als fietsenstalling of voor reclameborden. Tussen de fietsen blijft straatvuil liggen en vogels maken gebruik van de lantaarnpalen, waardoor rond de lantaarnpalen poepvlekken ontstaan. Deze aspecten hebben een negatieve uitstraling (Interview Meent, 05-07-2017). Ook de oude bomen die aan de Meent staan dragen bij aan de kwaliteit en uitstraling, evenals bankjes en zitruimte (Stadsontwikkeling, 2015). Andere ingrepen die hebben plaatsgevonden zijn het vervangen van asfalt voor klinkers, het smaller maken van de straat en breder maken van de stoep (Interview Meent, 05-07-2017).

Ruimte voor auto's was belangrijk in het plan voor de Meent (Glaser et al., 2012; AIR, 2012). Op dit vlak was er een verschil in het plan van de Gemeente Rotterdam en het plan van Von Weiler en wat pandeigenaren of ondernemers willen. Compromis was dat aan een zijde van de straat ruimte beschikbaar bleef voor parkeerplaatsen en de straat toegankelijk was voor auto's. De Ondernemer (2008) geeft aan dat al eens eerder is geprobeerd om in de Meent eenrichtingsverkeer te realiseren, maar dit al vrij snel is teruggedraaid. Het beperkt de bereikbaarheid.

Economische factoren

Door lage huurprijzen konden kleine, leuke, en ambachtelijke Rotterdamse familiebedrijven een kans krijgen om in de Meent te vestigen. Uitzend- en reisbureaus waren bereid om meer huur te betalen, maar daar wilde Von Weiler niet op ingaan. Zoals eerder genoemd mochten deze bedrijven alleen blijven als ze bijdragen aan de sfeer in de straat (Interview Meent, 05-07-2017; AIR, 2012). Door de lage huurprijzen kon een diversiteit aan functies ontstaan. Meer kleine bedrijven kregen ook de kans om in de Meent te vestigen. Het succes van de straat heeft als gevolg dat waarde van het vastgoed stijgt en daarmee ook de onroerendzaakbelasting (OZB) (De Willigen et al., 2012; Maandag, 2012; Van Deursen, 2012). Dit kan gevolgen hebben op het type bedrijf dat (in de toekomst) in de straat zal vestigen (De Willigen et al., 2012).

Tijdens de werkzaamheden aan de Meent was van groot belang dat de straat ten alle tijden open kon blijven. Aan het begin en einde van de straat werden matrixborden geplaatst om bezoekers en andere geïnteresseerden te informeren (Interview Meent, 05-07-2017). Het opknappen van de Meentbrug hoorde ook bij de werkzaamheden aan de Meent. Daarbij werd geëist dat de straat bereikbaar bleef en een tijdelijke brug werd gerealiseerd (Interview Meent, 05-07-2017; Potters, z.j.(a)). De Meentbrug werd naar een externe locatie gebracht voor de onderhoudswerkzaamheden.

Naast het goed informeren speelde branding ook een grote rol in de ontwikkelingen van de Meent. Von Weiler gebruikte de geschiedenis van de Minervahuizen als een vorm van branding. Daardoor besteden mensen meer aandacht aan hun omgeving (Maandag, 2012). Branding is ook toegepast op het gebied van parkeren. Na de werkzaamheden zijn nog maar aan één zijde van de straat parkeerplaatsen. De parkeergarage Sint Jacobsplaats werd op dat moment (te) weinig gebruikt. Om deze parkeergarage beter te benutten en parkeergelegenheid te creëren voor bezoekers van de Meent, is de naam veranderd in Parkeergarage Meent (Interview, 05-07-2017; Potters, z.j. (b)).

Vanaf 2013 heeft het Erasmus University College een locatie in de buurt van de Meent, in de oude gemeentebibliotheek. De Gemeente Rotterdam heeft de ambitie om "over een dynamische, bloeiende binnenstad te beschikken" (2008, p. 10). Daarbij wordt aangegeven dat kenniswerkers, netwerken, en hoger opgeleiden kunnen bijdragen aan de vitaliteit van een stad. Dit kan deels gerealiseerd worden door

de aanwezigheid en zichtbaarheid van universiteiten. In het gebied rondom de Meent, zoals de Pannekoekstraat, is aandacht voor studenten (Gemeente Rotterdam, 2008). Volgens Von Weiler geeft deze ontwikkeling een impuls aan het gebied, waar een deel van de studenten zal gaan wonen en leven (Maandag, 2012).

Trends

Op de vraag of trends die momenteel een rol spelen in binnensteden van invloed waren op de ontwikkelingen rond de Meent werd geantwoord met dat er meer sprake was van een incident en de straat nu als trendsetter wordt beschouwd (Interview Meent, 05-07-2017). Als de aspecten die belangrijk waren tijdens de ontwikkeling van de Meent zoals kwaliteit, uitstraling, sfeer, beleving en de ambachtelijke Rotterdamse familiebedrijven naast de trends die beschreven zijn in hoofdstuk 2 worden gelegd, lijken er overeenkomsten te zijn. Bijvoorbeeld de toenemende vraag naar kwaliteit, of de ambachtelijke zaakjes. Indirect kunnen de trends dan toch een rol hebben gespeeld.

Vanuit de beleidsdocumenten van de Gemeente Rotterdam wordt meer aandacht besteed aan trends. “De binnenstad ontwikkelen als een vitale kwaliteitsplek voor ontmoeting, verblijf en vermaak om zodoende een essentiële bijdrage te leveren aan de Rotterdamse quality of life” (Gemeente Rotterdam, 2008, p. 10). Dit is het doel beschreven in de ‘Binnenstad als City Lounge’. Dit doel hangt samen met economische ontwikkelingen in relatie tot kenniswerkers en de netwerksamenleving, maar ook met de vraag naar beleving en vermaak. Volgens de Gemeente Rotterdam “heeft een Europese top stad een binnenstad nodig die uitnodigt om te verblijven” (2008, p. 8). Ook is het van belang voor een aantrekkelijk vestigingsklimaat, netwerken en een goede internationale positie. De aspecten die van belang waren voor de Meent sluiten hier op aan.

4.3.2 Transformatie

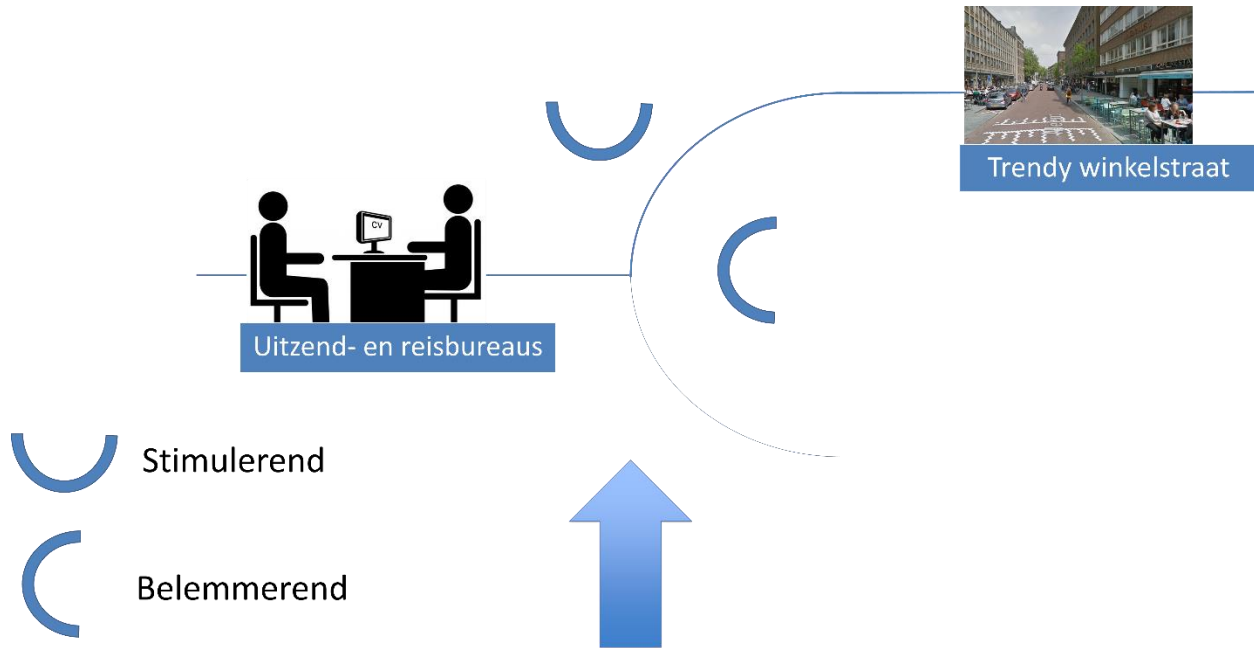
Op basis van het conceptueel model en bovenstaande analyse van de veranderingen, wordt hierna het transformatieproces geanalyseerd.

Zelforganisatieprocessen kunnen het gevolg zijn van spontane ontwikkelingen of doelbewuste acties. De aankoop van de Minervahuizen is niet een actie met de intentie om de straat te veranderen. De intentie om de straat te veranderen ontstond pas achteraf. Von Weiler gaf aan dat hij “nooit op de Meent kwam”, maar na te hebben ervaren hoe de sfeer in de straat was, wilde hij actie ondernemen. Door middel van juridische stappen was het mogelijk om uitzend- en reisbureaus uit de straat te halen. Daarna was er alleen nog plaats voor Rotterdamse familiebedrijven of ketens / bedrijven die bijdragen aan de sfeer in de straat. Nieuwe huurders kregen een set condities mee waaraan de uitstraling van de winkel moest voldoen. Om de veranderingen in de rest van de Meent door te zetten, heeft Von Weiler andere pandeigenaren er van overtuigd om in de Meent op dezelfde manier te werk te gaan.

Vanuit de Gemeente Rotterdam werd een plan voor de herinrichting van de Meent ontwikkeld. Het plan van de gemeente en het plan van Von Weiler kwamen in grote lijnen overeen. Na wat kleine aanpassingen is het plan door een wethouder en Von Weiler ondertekend. Alles moest volgens plan worden uitgevoerd. Ook werd een begeleidingscommissie ingericht. De beslissingsbevoegdheid verschoof van de gemeente naar de commissie. Op regelmatige basis vonden vergaderingen en inlooppreekuren plaats om zo het plan verder vorm te geven. Wijziging ten opzichte van het plan moesten in de commissie worden besproken en goedgekeurd. Een belangrijk aspect was draagvlak. De beslissingsbevoegdheid verschoof van de gemeente naar de commissie en acties waar geen draagvlak voor was werden niet uitgevoerd.

Door andere actoren die bij de straat betrokken zijn, zoals ondernemers, kan de straat zich meer eigenaar of deel van de straat voelen. En daarmee ook meer verantwoordelijk voor de uitstraling van de straat.

De transformatie van de Meent wordt op globale wijze geïllustreerd in Figuur 10. De blauwe pijl geeft het moment aan waarop doelbewust de uitzend- en reisbureaus uit de straat zijn geweerd.

Figuur 10: Transformatiemodel: Meent, Rotterdam (Google Maps, 2017b; Werkbladmagazine, 2017).

4.3.3 Deelconclusie

In het transformatieproces van de Meent lijkt vooral sprake te zijn van doelbewuste acties. Na de aankoop van de Minervahuizen lijkt er wel sprake van een wens om in een andere richting te bewegen. Dit zou gerelateerd kunnen worden aan het gedrag 'de-codering' dat Boonstra (2016) onderscheidt. Eveneens lijkt er sprake te zijn van het gedrag dat Boonstra (2016) 'expansie' noemt. Dit is deels te herkennen in het benaderen en overtuigen van andere pandeigenaren. Enerzijds kan worden gesteld dat bij de acties onbekend is hoe deze zullen uitpakken, maar anderzijds lijkt het proces van de transformatie zo ingericht dat alle ontwikkelingen toch in bepaalde banen worden geleid. Dit aan de hand van het plan en de begeleidingscommissie. Toch kan er enigszins wel sprake zijn van spontane ontwikkelingen als gevolg van de intentionele, doelbewuste acties. Door het succes van de straat stijgt de waarde van het vastgoed en daarmee ook de OZB. Hoe dit de ontwikkeling van Meent in de toekomst zal beïnvloeden, zal moeten blijken.

4.4 CASE 3: KLEINE KERKSTRAAT, LEEUWARDEN

4.4.1 Context

De Kleine Kerkstraat was aan het begin van de 21^e eeuw een straat waarin veel panden leegstonden en er sprake was van achterstallig onderhoud (Respondent 7, 20-07-2017). Volgens Van Es (2013) was de straat "slechts een 'doorloopstraatje' ... om door heen te spoeden. Aan de ene zijde sluit de Kleine Kerkstraat

aan op het kernwinkelgebied, de Nieuwestad. Aan het andere uiteinde komt de straat uit op het Oldehoofsterkerkhof. Daar staat de Oldehove, de kenmerkende scheve toren van Leeuwarden.

Om in het centrum de parkeerdruk op te kunnen vangen is in 2004 vastgesteld dat er extra parkeerplaatsen gerealiseerd moesten worden. Een van de locaties voor de extra parkeerplaatsen was onder het plein voor de Oldehove (Buro Vijn B.V., 2012). Op het moment dat de parkeergarage gebouwd zou worden, kampte de straat met leegstand en achterstallig onderhoud. Door de grote bouwput die zou ontstaan met de realisatie van de parkeergarage, was er een kans dat de straat verder in verval dreigde te raken. Daarom is geprobeerd om aan de hand van advertenties en andere campagnes de straat boven water te houden. Nadat de parkeergarage was gerealiseerd kon een omslag in het straatbeeld plaatsvinden (Respondent 7, 20-07-2017). Van Es (2013) stelt: “dankzij de garage werd de Kleine Kerkstraat ontsloten voor de wereld”. Deze bewuste interventie, het bouwen van een parkeergarage, zou kunnen leiden tot spontane acties en zelforganisatie.

‘Binnenstad Boppe’

De omslag van de Kleine Kerkstraat hangt samen met het project ‘Binnenstad Boppe’. Dit is een initiatief van de Gemeente Leeuwarden. Door ontwikkelingen op het gebied van detailhandel en digitalisering dreigde leegstand in aanloopstraten of was er al leegstand in aanloopstraten. Hier was sprake van in Leeuwarden en niet alleen in de Kleine Kerkstraat. De Gemeente Leeuwarden heeft daarbij aangegeven te willen anticiperen op deze ontwikkelingen in plaats van achteraf te repareren (Respondent 7, 20-07-2017). Een andere aanleiding om actief aan de slag te gaan met de aanloopstraten en de binnenstad van Leeuwarden in het algemeen is de ambitie om de beste binnenstad van Nederland te worden (Liwwarders.nl, 2009). Het project ‘Binnenstad Boppe’ is gericht op de aanloopstraten. Het kernwinkelgebied wordt min of meer buiten beschouwingen gelaten. In 2009 werd namelijk gesteld dat A1 gebieden, kernwinkelgebieden “zich zelf wel vullen, maar de aanloopgebieden hebben extra aandacht nodig” (Liwwarders.nl, 2009).

Eerst is voor het project ‘Binnenstad Boppe’ het centrum van Leeuwarden in kaart gebracht. Daarbij is de historie van de aanloopstraten en de huidige stand van zaken onderzocht. Ook is geïnventariseerd wat kansrijke straten zijn en wat niet kansrijke straten zijn. Op basis van de uitkomsten zijn de maatregelen en methodieken bepaald (Respondent 7, 20-07-2017). De Kleine Kerkstraat werd als een kansrijke straat beschouwd, omdat de straat aan het ene uiteinde aansluit op de Parkeergarage Oldehove, ook wel een bronpunt genoemd. “En als de mensen van dat bronpunt door dat straatje naar de Nieuwestad (het kernwinkelgebied) moeten lopen, ja dan heb je in ieder geval een mogelijke ontwikkeling” (Respondent 7, 20-07-2017).

Net werd al genoemd dat ontwikkelingen op het gebied van detailhandel en digitalisering aanleiding vormen voor het project ‘Binnenstad Boppe’. In het project wordt ingegaan op toenemende vraag naar kwaliteit, onderscheidend karakter, vermaak en recreatief winkelen. De kwaliteit wordt, zoals dit in het plan wordt beschreven, bepaald door een gevarieerd aanbod in alle winkelsegmenten en qua prijsniveau (Liwwarders.nl, 2009). Het onderscheidend karakter is volgens de voormalig projectleider waar de mensen voor komen (Respondent 7, 20-07-2017). Ook komt er meer nadruk te liggen op vermaak en recreatief winkelen. Deze aspecten dragen bij aan een aantrekkelijke binnenstad. Een aantrekkelijke binnenstad is van belang voor het aantrekken van bezoekers en voor het stimuleren van economie (Liwwarders.nl, 2009). De binnenstad van Leeuwarden kan in 2009, wanneer ‘Binnenstad Boppe’ wordt geïnitieerd, nog niet tegemoet komen aan deze ontwikkelingen. Op dat moment heeft de binnenstad “een

relatief laag onderscheidend vermogen, het zijn juist de kwaliteitswinkels die enigszins achter blijven” (Liwwarders.nl, 2009).

Aan het begin van de uitvoeringsfase van ‘Binnenstad Boppe’ is een ondernemer in de Kleine Kerkstraat in de ruimte boven haar winkel een kunstgalerie begonnen. Op deze manier wilde de ondernemer niet alleen producten leveren, maar ook vermaak. Vanuit de gemeente was dit in eerste instantie niet toegestaan op grond van het bestemmingsplan. De voormalig projectleider van ‘Binnenstad Boppe’ heeft bij de gemeente aangegeven dat als zij enerzijds meer ruimte willen geven en anderzijds vast te houden aan het bestemmingsplan, dit niet met elkaar strookt. Het is volgens de voormalig projectleider van belang om dergelijke ontwikkelingen de kans te geven. Het te laten ontwikkelen (Respondent 7, 20-07-2017). Naast het bieden van kansen en ruimte, zijn verschillende andere instrumenten ingezet om aanloopstraten nieuw leven in te blazen.

Instrumenten

Om maatregelen of instrumenten te kunnen inzetten is binnen de Gemeente Leeuwarden budget vrijgemaakt voor het project ‘Binnenstad Boppe’. Niet alleen voor subsidies, maar ook voor communicatie en projectmanagement (Liwwarders.nl, 2009). Op basis van de inventarisatie van kansrijk/niet kansrijk en wat kernkwaliteiten van een straat zijn, is bepaald welke instrumenten kunnen worden toegepast en in welke straat. Niet alle regelingen waren voor elke straat van toepassing.

De voormalige projectleider van ‘Binnenstad Boppe’ geeft aan dat winkelstraten oorspronkelijk woonstraten zijn. Voor niet kansrijke straten ligt hier een mogelijkheid om van winkelstraten weer woonstraten te maken, met mogelijke aanvulling van kantoren. Ook in andere straten werd een woonfunctie gestimuleerd, maar in die straten ging het om wonen boven winkels. Dit had mede ook als doel om levendigheid en sociale controle in de straat (terug) te brengen. Daarnaast zou wonen boven winkels ook ten goede komen aan de uitstraling van de binnenstad. Een eis was dat de woonfunctie over een eigen entree moest beschikken. Vanuit het project werd subsidie beschikbaar gesteld om dit te realiseren (Liwwarders.nl, 2009; Respondent 7, 20-07-2017).

Een andere regeling waar ondernemers gebruik van konden maken is een stimuleringsfonds voor het herstellen van historische pui. Deze regeling draagt volgens de gemeente Leeuwarden bij aan het aantrekkelijk maken van de binnenstad en het behouden van de historische kwaliteiten. Daarnaast heeft de regeling ook als doel “het economisch functioneren van winkelgebieden te verbeteren doordat de ondernemer investeert in het opknappen van gevels en winkelpuien” (Liwwarders.nl, 2009). Voor deze regeling werd ook de verbinding met andere partijen gelegd zoals Monumentenzorg. Monumentenzorg zocht uit hoe de pui er oorspronkelijk uit heeft gezien en welke kleuren daarbij gebruikt zijn. Dit diende als kader voor de te herstellen pui (Liwwarders.nl, 2009; Respondent 7, 20-07-2017). “Een aantal winkelpuien is op die manier hersteld en wat in de oude glorie terug gezet” (Respondent 7, 20-05-2017).

Op basis van de inventarisatie van de kernkwaliteiten konden ondernemers gebruik maken van een verplaatsingsregeling. Een voeding gerelateerde winkel was gevestigd in een straat met een mix van functies. Het kan zijn dat deze winkel beter tot zijn recht zou komen in een straat die met name gericht is op voeding, met een slager en een bakker etc. Als er sprake was van een leegstaand pand in deze ‘voeding straat’, kon de winkeleigenaar gebruik maken van een verplaatsingsregeling. De ondernemer kon dan een bijdrage krijgen in de verhuis- en inrichtingskosten om te verplaatsen naar de nieuwe straat (Respondent 7, 20-07-2017). Hierdoor kunnen unieke en specifieke straten ontstaan, waarbij deze vooral gericht zijn op de kernkwaliteiten van een straat (Liwwarders.nl, 2009).

Met deze regeling zijn verschillende partijen gemoeid: ondernemers, vastgoedeigenaren, makelaars en overheid. Als een makelaar zijn pand verhuurt, ontvangt hij of zij daar een courtage voor. Dit zou een belemmering kunnen zijn voor de verplaatsingsregeling. Als een ondernemer naar een pand van een andere makelaar verhuist, krijgt de makelaar van het andere pand geen courtage meer. Makelaars zullen dan in alle waarschijnlijkheid niet actief meewerken aan het plan. Om dit te voorkomen is een regeling ingesteld waarbij een makelaar ook courtage ontvangt als hij de ondernemer bij een collega aanbiedt (Liwwarders.nl, 2009). Samenwerking en verbinding tussen makelaars is hierbij van belang. Voor het project 'Binnenstad Boppe' is een commissie gevormd met alle betrokken makelaars. Een actie van deze commissie was het centraal aanbieden van panden op één website, in plaats van op individuele websites van makelaars zelf. Op de website was niet alleen het aanbod te vinden, maar ook of er regelingen op de panden van toepassing waren. Ook werden huurprijzen van panden verlaagd en huurcontracten verkort om zo ondernemers meer kans te geven op het starten of vestigen van een bedrijf. Daarnaast kan het voor startende ondernemers een risico zijn om een contract voor langere tijd aan te gaan. Lange huurcontracten kunnen dan leegstand in de hand werken (Respondent 7, 20-07-2017).

Naast het verbinden van makelaars, werden ook ondernemers verenigd via een ondernemersvereniging. Ondernemers in een straat maken deel uit van dezelfde openbare ruimte. Volgens de voormalige projectleider moeten ondernemers samen de ruimte onderhouden en interessant houden voor klanten, om bij te dragen aan een totaal beleving van de straat (Respondent 7, 20-07-2017). Het belang van samenwerken komt ook naar voren in de Oosterstraat. Toen daar verteld is dat de straat niet kansrijk was, hebben ondernemers zelf een plan gemaakt om het tij te keren. Daarbij is gekeken naar sterke en zwakke punten. De voormalige projectleider van 'Binnenstad Boppe' geeft aan dat dat wenselijk is: ondernemers die zelf initiatief tonen en verantwoordelijkheid nemen voor hun straat (Respondent 7, 20-07-2017).

Naast het samenbrengen van ondernemers en makelaars is er ook een begeleidingsgroep opgericht waar verschillende partijen in werden vertegenwoordigd: makelaars, ondernemers, bewoners, Midden- en Kleinbedrijf (MKB) en de HBD (Hoofdbedrijfschap Detailhandel). De voormalige projectleider geeft aan dat aanleiding hiervoor was dat partijen onderling niet van elkaar weten wat er speelt en waarom bepaalde beslissingen zijn genomen. In deze begeleidingsgroep is de gemeente in eerste instantie op afstand gehouden. Wanneer de gemeente er direct bij betrokken is, kunnen andere processen gaan spelen. De begeleidingsgroep toetste plannen van de projectleider. Vervolgens werden plannen aan het college van B&W voorgelegd die de uiteindelijke goedkeuring gaven (Respondent 7, 20-07-2017). De gemeente Leeuwarden geeft aan dat op die manier ook bijgedragen wordt aan draagvlak voor het project (Liwwarders.nl, 2009). Niet alleen worden partijen op die manier betrokken bij de straat, mede verantwoordelijk gemaakt, maar de partijen beschikken ook over kennis. Het is mogelijk dat de gemeente niet over dezelfde kennis beschikt. Als de begeleidingsgroep niet over bepaalde kennis beschikte werden excursies georganiseerd om van andere steden te leren (Respondent 7, 20-07-2017).

Resultaten 'Binnenstad Boppe'

Na verloop van tijd begon de straat weer te lopen. Dit resulteerde in een straat met kleine speciaalzaken, zoals een unieke kledingwinkel, een brillenzaak of een authentiek ingerichte kapperszaak. Een delicatessenzaak waar alleen producten worden aangeboden die niet elders in Leeuwarden worden verkocht (Respondent 7, 20-07-2017; Van Es, 2013). Deze speciaalzaken werden ook opgemerkt tijdens de verkiezingen voor de Leukste Winkelstraat van Nederland. De Kleine Kerkstraat heeft twee keer gewonnen, in 2010 en 2012. Ondernemers hebben daarvoor campagne gevoerd, mensen moeten op de straat stemmen. Het gaat met name om de steun en support, niet zo zeer om de kwaliteit, geeft de

projectleider aan (Respondent 7, 20-07-2017). Door de verkiezing “hebben ondernemers goed leren samenwerken en goed geleerd dat ze samen voor een goede uitstraling moeten zorgen in de stad .. dat is succesvol gebleken .. Daar plukken ze nog steeds de vruchten van” (Respondent 8, 20-07-2017). Het winnen van de verkiezing geeft een boost aan de straat. Tijdens de verkiezingen draait het om actief promoten van de straat. Na het winnen van de straat werkt de titel als een vorm van marketing en promotie. De Kleine Kerkstraat werd gepromoot in het magazine van de ANWB (Respondent 7, 20-07-2017). De ontwikkeling kan wel een nadelige ontwikkeling als gevolg hebben, namelijk het stijgen van huren van de panden (Ellenbroek, 2011; Respondent 8, 20-07-2017).

Na ‘Binnenstad Boppe’

‘Binnenstad Boppe’ was een project dat ongeveer drie jaar duurde (Liwwarders.nl, 2009). De projectleider van ‘Binnenstad Boppe’ geeft tijdens het interview aan dat het belangrijk is om actief beleid te blijven voeren. Als dit niet gebeurt kan het zijn dat de samenwerkingsverbanden afzwakken en daarmee ook het organiserend vermogen. Een binnenstadsmanager die als verbindende factor functioneert kan daarbij een faciliterende rol vervullen. Informatie delen, aanjagen, ondersteunen etc. (Respondent 7, 20-07-2017; Respondent 8, 20-07-2017). Om in te blijven spelen op ontwikkelingen in de binnenstad is het project ‘Binnenstad Boppe’ voortgezet in een kleiner jasje. Een aantal regelingen is komen te vervallen, zoals de verplaatsingsregeling, maar ook nieuwe regelingen zijn geïntroduceerd. Het stimuleren van koopzondag was daar één van (Respondent 8, 20-07-2017).

Culturele Hoofdstad 2018

In 2013 werd bekend gemaakt dat Leeuwarden in 2018 de Culturele Hoofdstad van Europa mag zijn (De Galan, 2017). Veel initiatieven en plannen die voor de binnenstad worden bedacht, worden getriggerd door de Culturele Hoofdstad. De Culturele Hoofdstad wordt via het Leeuwarder Ondernemersfonds door ondernemers gesponsord. Dit is een fonds opgebouwd uit belastingen die ondernemers betalen (LOF, 2017). Naast de invloed van de ontwikkelingen die gepaard gaan met de Culture Hoofdstad, blijven trends op het gebied van detailhandel en digitalisering ook ontwikkelen. Daarbij wordt in de interviews ingegaan op belevenissen, andere vormen van winkelen en andere consumentenpatronen. “Het is een organisch proces, het is nooit af. Het zal ook nooit af zijn .. Onzekerheid is de nieuwe trend. Niets is meer zeker.” (Respondent 7, 20-07-2017). Respondent 8 beaamt ook dat het een natuurlijk proces is, de toekomst wordt vorm gegeven door allerlei partijen (20-07-2017). Voor deze ontwikkelingen is het van belang om te blijven samenwerken. In de afgelopen jaren is de positie van Leeuwarden hierin verbeterd (Respondent 8, 20-07-2017).

4.4.2 Transformatie

In de analyse hierboven is weergegeven hoe de Kleine Kerkstraat is veranderd en welke factoren daarbij een rol speelden. Hierna volgt een analyse van het transformatieproces.

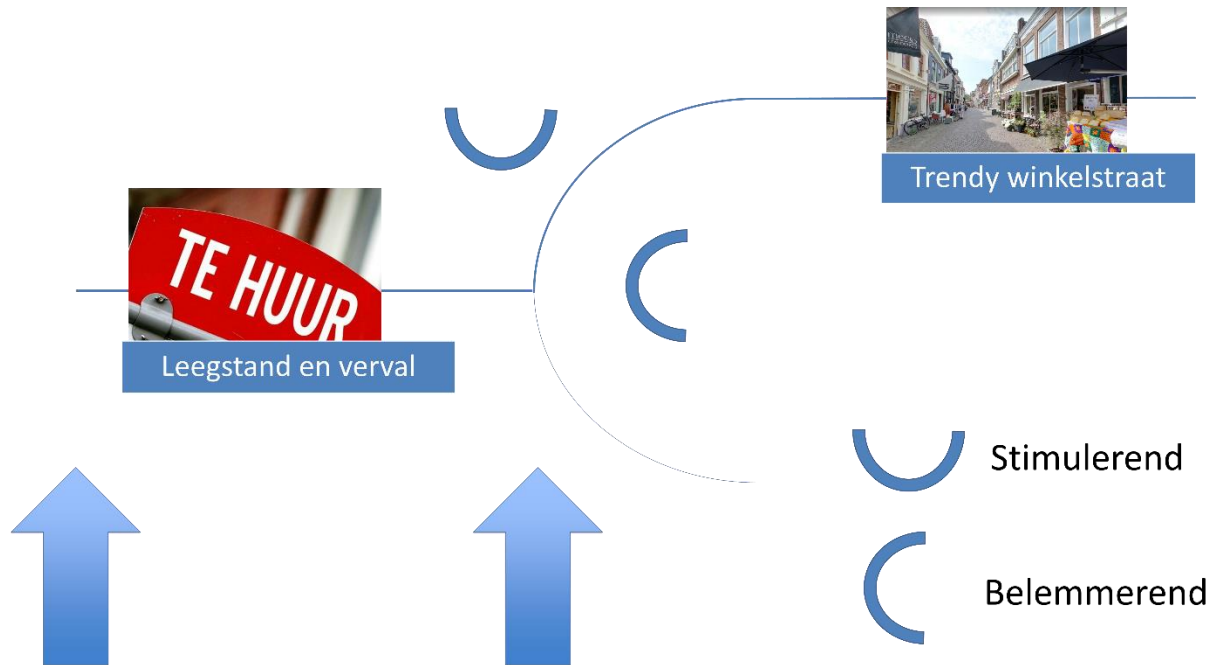
Een van de eerste ingrepen die effect lijkt te hebben gehad op de Kleine Kerkstraat is het bouwen van een parkeergarage aan het ene uiteinde van de straat. Aan de andere kant van de straat sluit de Kleine Kerkstraat aan op het kernwinkelgebied. Daardoor kon een passantenstroom in de Kleine Kerkstraat ontstaan. Deze ontwikkeling bood mogelijkheden voor de straat. Deze actie zou als een trigger van een spontane ontwikkeling beschouwd kunnen worden. Of dit ook daadwerkelijk spontane ontwikkeling als gevolg had is niet helemaal duidelijk. Dit komt mede door de campagnes en advertenties die gebruikt zijn om verder verval van de Kleine Kerkstraat tijdens de bouw van de parkeergarage te voorkomen. Dus actief anticiperen op ontwikkelingen of plannen.

Rauws (2016) beschrijft vier kenmerken van zelforganisatie. Bij zelforganisatie is geen sprake van centrale coördinatie of controle en zijn acties gebaseerd op individuele belangen in plaats van collectieve belangen. Daarnaast wordt in het theoretisch kader, hoofdstuk 3, De Roo (2017) geciteerd: “Doelbewuste acties en interventies kunnen een reeks gebeurtenissen in beweging zetten die onbedoelde veranderingen en daaropvolgende ontwikkelingen genereren” (p.27). In het geval van de Kleine Kerkstraat lijkt sprake te zijn van collectieve belangen. Het project ‘Binnenstad Boppe’ lijkt op bepaalde vlakken gericht te sturen op veranderingen. Enerzijds kan er voor een deel, zoals op het moment dat in een andere straat werd genoemd dat deze als niet kansrijk werd beschouwd en de ondernemers zelf aan de slag gingen, nog wel sprake zijn van spontane ontwikkelingen. Anderzijds is het project vooral ook gericht op collectieve belangen: anticiperen op ontwikkelingen, ambities om de beste binnenstad van Nederland te worden en de Culturele Hoofdstad in 2018. Het anticiperen op ontwikkelingen in plaats van achteraf repareren is een intentionele actie van de gemeente Leeuwarden.

Naast de collectieve belangen en centrale sturing, kan op basis van de instrumenten en maatregelen ook worden gesteld dat spontane ontwikkelingen in mindere mate of niet aanwezig waren in de veranderingen van de Kleine Kerkstraat. Door de vele regelingen en het stimuleren van acties lijken veranderingen ook min of meer verwacht. Een regeling voor het herstellen van historische puien, verplaatsingsregeling of de courtage regeling. Deze regelingen zouden wel als condities kunnen worden beschouwd. En ondanks dat er in de verandering van de Kleine Kerkstraat niet of nauwelijks sprake is van zelforganisatie of spontane ontwikkelingen, kunnen toch met name stimulerende condities worden opgemerkt. Het bouwen van de parkeergarage, de verschillende regelingen of het verlagen van huren.

Na ‘Binnenstad Boppe’ heeft het verkozen worden tot Culturele Hoofdstad van 2018 een extra impuls gegeven aan initiatieven in de binnenstad van Leeuwarden. Gedurende de verandering van de Kleine Kerkstraat en de binnenstad van Leeuwarden blijken samenwerken, een spin in het web en een verbinder belangrijke termen te zijn. Daarnaast speelt ook het aanjagen van partijen een belangrijke rol. Hierin lijkt de veranderende rol van de overheid, genoemd in hoofdstuk 2, terug te komen.

De transformatie van de Kleine Kerkstraat wordt gevisualiseerd in Figuur 11. De linker blauwe pijl geeft het moment aan waarop de bronpunt werd gerealiseerd. Op dat moment was er nog sprake van leegstand en verval in de straat. Vervolgens, de omslag in de straat kon worden gemaakt door het project ‘Binnenstad Boppe’. Deze doelbewuste interventie wordt aangegeven met de tweede blauwe pijl.

Figuur 11: Transformatiemodel: Kleine Kerkstraat, Leeuwarden (Google Maps, 2017c; Koenders, 2016).

4.4.3 Deelconclusie

In het transformatieproces van de Kleine Kerkstraat lijkt vooral sprake te zijn van intentionele en doelbewuste acties. Het bouwen of creëren van een bronpunt kan leiden tot autonome en spontane ontwikkelingen. In het proces van de Kleine Kerkstraat is lastig te achterhalen of dit het geval was. Er was ook een kans dat de straat verder in verval zou raken door de bouwput die zou ontstaan. Pas met het project 'Binnenstad Boppe' kon een omslag worden gerealiseerd. Dit project is een initiatief van de Gemeente Leeuwarden om actief in te spelen op de ontwikkelingen die op de binnenstad afkwamen en komen. Op kleine schaal kunnen de veranderingen van de Kleine Kerkstraat toch spontaan hebben plaatsgevonden.

4.5 COMPARATIEVE ANALYSE CASES

In voorgaande analyse van drie cases van transformaties in binnensteden in Nederland komen verschillende stimulerende en belemmerende condities naar voren die transformatieprocessen kunnen beïnvloeden. De drie cases verschillen van elkaar, niet alleen qua transformatie, maar ook qua condities die een rol hebben gespeeld. In Tabel 1 zijn stimulerende en belemmerende condities die zijn gevonden in de drie cases op een rijtje gezet.

Stimulerende condities
Wijzigen bestemmingsplan
Verantwoordelijkheidsgevoel / begeleidingscommissie oprichten
Herstellen / onderhouden / restaureren van panden in de straat
(Actief) Deelnemen aan een verkiezing
Bouwen / creëren bronpunt (een parkeergarage)
Financiële bijdragen (verlagen huren, maar ook subsidies etc.)
Verbindende factor realiseren (bijvoorbeeld een binnenstadsmanager)
Experimenteren
Belemmerende condities
Juridische maatregelen (om negatieve ontwikkelingen te beperken)
Set voorwaarden/condities waaraan uitstraling pand aan moet voldoen
Vastleggen afspraken met betrekking tot plannen voor een gebied/straat.
Maatschappelijke condities

Tabel 1: Overzicht stimulerende en belemmerende condities.

Bovenstaand overzicht geeft slechts een beperkte weergave van mogelijke stimulerende en belemmerende condities. De mate waarin een conditie stimulerend of belemmerend is, is per situatie verschillend. En het is ook niet altijd gezegd dat de condities ook het gewenste effect opleveren. Bijvoorbeeld het verlagen van huren. Het hoeft niet daadwerkelijk te leiden tot het vestigen van nieuwe (gewenste) bedrijven in de straat. Hier hangen meer factoren mee samen. Zo blijkt ook uit de analyse van de drie cases. De ruimtelijke factoren zijn bijvoorbeeld belangrijk geweest in alle drie cases. De cases betreffen alle drie een aanloopstraat. Als de maatregel om de huren te verlagen wordt toegepast in een buitenwijk van een stad, moet nog blijken of dit ook daadwerkelijke succesvol is.

5 CONCLUSIE, DISCUSSIE & AANBEVELINGEN

Het doel van deze studie was om langs twee lijnen van onderzoek inzicht te krijgen in zelforganisatieprocessen en welke factoren daarbij een rol spelen. Allereerst is gekeken naar de ontwikkelingen die momenteel een rol spelen in binnensteden. Vervolgens is het theoretisch debat in kaart gebracht en het deel waarin de relaties met het planologisch debat worden gelegd. Aan de hand van drie cases is de theorie aan de praktijk getoetst om een beeld te scheppen van hoe autonome processen in binnensteden kunnen plaatsvinden.

Op basis van de theorie en de praktijk wordt in dit hoofdstuk antwoord gegeven op de hoofdvraag die centraal staat in deze studie: *“Hoe kunnen processen van zelforganisatie in binnensteden planologisch worden begrepen en onderdeel worden van het planologisch handelen, om zo mogelijke (autonome) processen van ruimtelijke ontwikkelingen te kunnen beïnvloeden?”*. Daarna wordt in de discussie gereflecteerd op de studie en de resultaten. Ook worden aanbevelingen voor vervolgonderzoek gegeven.

5.1 CONCLUSIE

De hoge mate van veranderlijkheid en tijdelijkheid van ruimtelijke vraagstukken hebben invloed op de planologie. Controle en beheersbaarheid zijn tegenwoordig niet meer toepasbaar voor alle vraagstukken. Andere planningsbenaderingen dan de benaderingen op het spectrum van technisch rationeel naar communicatief rationeel kunnen nodig zijn. Trends zijn vaak niet te beïnvloeden, maar kunnen wel invloed hebben op de ontwikkelingen die plaatsvinden. Daarom wordt gesproken over autonome processen. De constante staat van verandering vraagt om adaptief vermogen. Met het perspectief van niet-lineaire ontwikkelingen en autonome transformatieprocessen is naar ontwikkelingen in binnensteden gekeken. Zelforganisatie is een voorbeeld van een autonoom proces. Deze processen zijn niet perse te controleren of te beheersen en kunnen dus zowel positieve als negatieve effecten hebben. Voor planologen kan hier de uitdaging liggen om zelforganisatieprocessen te herkennen en te faciliteren. Daardoor is het wellicht mogelijk om negatieve effecten te beperken en positieve effecten te stimuleren.

Binnensteden hebben een grote culturele en maatschappelijke betekenis, vele belangen komen er samen. De impact van trends op binnensteden kan groot zijn. Allereerst is daarom gekeken naar welke trends momenteel een rol spelen in binnensteden. De huidige samenleving, de netwerksamenleving, is, zoals de naam al zegt, gebaseerd op netwerken. Hierbij heeft de opkomst van informatie- en communicatietechnologieën een grote rol gespeeld. Door de nieuwe samenleving zijn ook andere consumenten patronen ontstaan. Deze hebben vervolgens impact op het winkelbestand in binnensteden. Veranderende patronen zijn te herkennen in het verpozen buitenshuis, de online winkels en nieuwe werkplekken, de ‘third places’. De aantrekkelijkheid van een binnenstad speelt een rol. Mensen willen kwaliteit. Veel trends hangen met elkaar samen of hebben invloed op elkaar.

Autonome processen in binnensteden, waaronder trends genoemd in hoofdstuk 2, vormden de basis voor het theoretisch kader, hoofdstuk 3. Zelforganisatie omvat het proces waarbij spontaan of ongepland patronen worden gevormd. Hierbij is geen sprake van sturing of controle en veranderingen zijn niet of nauwelijks exact te voorspellen. Desondanks is het mogelijk om processen te begrijpen en daar mogelijk van te leren. Aan de hand van transitie- of bifurcatiemodellen kunnen transformatieprocessen worden geanalyseerd. Trends kunnen er voor zorgen dat de context van het systeem verandert. Contextuele veranderingen conditioneren het systeem in stimulerende of belemmerende zin ook te veranderen. Deze

veranderingen kunnen het gevolg zijn van autonome ontwikkelingen, maar ook van doelbewuste acties en interventies.

Om te onderzoeken hoe niet-lineaire ontwikkelingen en autonome processen in binnensteden kunnen plaatsvinden en in welke mate zijn drie cases geanalyseerd. Een case in Groningen, Leeuwarden en Rotterdam. De drie cases betroffen aanloopstraten die in de afgelopen jaren een transformatie zijn ondergaan. Daarbij is onderzocht hoe de straten zijn getransformeerd en welke factoren daarbij een rol hebben gespeeld. Na het analyseren van de cases is gebleken dat de processen van alle drie cases van elkaar verschilden. Dit geeft enerzijds een breder beeld van hoe processen kunnen plaatsvinden en zijn te beïnvloeden. Anderzijds geeft dit ook een goed beeld van hoe verschillend processen kunnen zijn en daarom ook sterk contextafhankelijk zijn.

Wanneer de drie cases naast elkaar gelegd worden komen de verschillen duidelijk naar voren. Bij de Oude Kijk in 't Jatstraat lijkt er vooral sprake te zijn van spontane ontwikkelingen: de opkomst van prostitutie, dagopvangcentrum, de komst van uitzend- en reisbureaus en het vertrekken van deze bureaus. Het aanpassen van het bestemmingsplan zou als een doelbewuste actie kunnen worden gezien. Dit heeft voor een deel bijgedragen aan de laatste transformatie. Daarnaast hebben ook trends, verpozen buitenshuis, kwaliteit en digitaliseren, een bijdrage gehad. Ondanks de doelbewuste actie heeft de ontwikkeling toch vrij autonoom plaatsgevonden. In het transformatieproces van de Meent lijkt vooral sprake van intentie en doelbewuste acties. Toch lijken de aankoop van de Minervahuizen en de wens om iets met de straat te doen, wat als de eerste acties beschouwd zouden kunnen worden, in bepaalde mate wel spontaan of ongepland te zijn. Dit kan voor een deel gerelateerd worden aan het gedrag dat door Boonstra (2016) onderscheiden wordt: 'de-codering'. Ook is er in bepaalde mate een tweede vorm van gedrag te herkennen, namelijk 'expansie'. Dit is te herkennen in het overtuigen van andere pandeigenaren. Deels zou het transformatieproces van de Meent als hybride kunnen worden beschouwd. Als laatste de transformatie van de Kleine Kerkstraat. Bij dit proces lijkt nauwelijks sprake te zijn van spontane ontwikkelingen. Door het project 'Binnenstad Boppe' wordt veel richting gegeven en gestuurd. Ook is er sprake van intentie en collectief belang. Een enkele actie zou als spontaan en ongepland worden beschouwd.

Ondanks dat in de drie cases niet in dezelfde mate sprake is van spontane ontwikkelingen en zelforganisatie, hebben er toch transformaties plaatsgevonden. Zoals eerder gezegd kunnen veranderingen het gevolg zijn van spontane acties, maar ook van doelbewuste acties. In beide gevallen kunnen processen van ruimtelijke ontwikkelingen worden beïnvloed. Een van de manieren om processen te beïnvloeden kan bijvoorbeeld zijn door het wijzigen van een bestemmingsplan. Dit kan meer ruimte bieden voor ontwikkelingen. Ook al is het een doelbewuste actie zoals bij de gemeente Groningen, dan nog is het de vraag hoe op de wijziging wordt gereageerd. Een ander voorbeeld van een doelbewuste actie is het creëren van een bronpunt wat voor een passantenstroom door een straat kan zorgen. Dit kan eveneens voor verdere (spontane) ontwikkelingen zorgen. Dit is toegepast bij de Kleine Kerkstraat. Een belangrijk aspect was aantrekkelijkheid van een binnenstad. Door condities te stellen aan de openbare ruimte of zelfs winkelpanden, zoals is gedaan bij de Meent, kan de kwaliteit van de openbare ruimte en straat als geheel voor een groot deel worden gewaarborgd. Een stapje verder in het waarborgen van kwaliteit is het bepalen van het type bedrijf dat in een straat mag vestigen. In dat geval zal er toch in mindere mate sprake zijn van spontane ontwikkeling. Als laatste kunnen instrumenten of regelingen stimulerend werken, zoals een verplaatsingsregeling of courtagereregeling. Een financiële bijdrage kan voor sommigen net doorslaggevend zijn om iets anders te gaan doen.

De belangrijkste les voor het planologisch handelen is waarschijnlijk om per case te kijken wat de situatie is, wat speelt er, waarom speelt het en hoe ontwikkelingen kunnen worden gestimuleerd of belemmerd. Overleg daarbij met betrokken actoren om zo alle kennis en ervaringen per situatie boven tafel te krijgen. Probeer ook op basis van experimenten en ruimte geven te zien hoe ontwikkelingen zich zullen en kunnen ontploegen. Het actief monitoren van de ontwikkelingen kan bijdragen aan daar waar nodig actief stimuleren of bijsturen van effecten. Een verbindende factor tussen verschillende partijen kan daarbij helpen door te signaleren, informeren, faciliteren en stimuleren.

5.2 DISCUSSIE

Voor deze studie zijn drie verschillende cases geanalyseerd in drie verschillende gemeenten. Enerzijds geeft dit een goed beeld van hoe transformaties mogelijk kunnen plaatsvinden, anderzijds moeten daarbij ook verschillende factoren die mee kunnen spelen in acht worden genomen. Rotterdam behoort tot de Randstad en is veel grootschaliger dan Groningen en Leeuwarden. Dit betekent niet dat kleinere steden niet kunnen leren van grote steden als Rotterdam. Daarnaast heeft de transformatie in Rotterdam alleen betrekking op de Meent, voor andere straten zijn andere plannen. Voor Leeuwarden maakt de transformatie van de Kleine Kerkstraat deel uit van groter project met meerdere aanloopstraten. Of de effecten van bepaalde regelingen voor andere straten dan ook stimulerend of belemmerend zijn geweest is hierdoor lastig te bepalen. In Groningen is de bestemming daghoreca voor 'kernwinkelgebied' en 'overig stedelijk gebied' vrijgegeven. Voor de Oude Kijk in 't Jatstraat heeft dit positief uitgekomen. Of dit voor andere straten ook geldt is niet aan de orde geweest. Op deze manier lijkt het met name een stimulerende conditie.

Een ander aspect waar de schaalgrootte een rol kan spelen is bij trends. De transformaties van de straten hebben in ongeveer hetzelfde tijdsbestek plaatsgevonden. Hierdoor is het mogelijk dat dezelfde trends en ontwikkelingen van invloed waren op de cases. Toch kunnen door het verschil in schaal de effecten van trends anders uitpakken. Op kleinere schaal kunnen trends mogelijk sneller en grotere impact hebben, dan op grote schaal.

Daarnaast zijn de lessen voor het planologisch handelen zijn gebaseerd op maar drie cases. De resultaten zijn verkregen door zowel semigestructureerd interviews als deskresearch, maar door beperkte tijd zijn slechts een paar betrokkenen per case benaderd. Hierdoor kan de informatie een eenzijdig en subjectief beeld schetsen. Toch kunnen de resultaten wel als aanleiding dienen voor vervolgonderzoek.

5.3 AANBEVELINGEN VOOR VERVOLGONDERZOEK

In de discussie werden kort al aanwijzingen gegeven voor vervolgonderzoeken. De case in Leeuwarden maakt deel uit van een groter geheel. In de analyse van de cases zijn andere straten kort al even genoemd, maar om de veranderingen in Leeuwarden goed te beoordelen moeten eigenlijk andere straten ook worden geanalyseerd. Daardoor is het wellicht mogelijk om beter in te schatten waarom iets wel in de Kleine Kerkstraat werkte, maar niet in andere straten of andersom. Zijn condities dan daadwerkelijk stimulerend, of hangt het van de situatie af en kunnen ze ook belemmerend uitpakken? Onderzoek naar andere straten in Rotterdam of Groningen kan ook verhelderend werken. Hoe ontwikkelen andere straten onder hetzelfde beleidsregime. Daarnaast kan het interessant zijn om ook nog een andere stad en straat in de Randstad te analyseren. Hierdoor kan de case in Rotterdam ook vergeleken worden met een case van gelijke schaalgrootte.

Verder is deze studie uitgevoerd in een Nederlandse context. Begrippen als zelforganisatie, niet-lineariteit, aanpassingsvermogen zijn vrij recentelijk geïntroduceerd. Een studie naar transformaties in internationale context kan interessant zijn om te zien hoe deze begrippen daar tot uiting komen. Ook is het interessant om te onderzoeken welke condities in internationale context een rol spelen en welke effecten ze teweegbrengen.

Als laatste zou het interessant kunnen zijn om de in deze studie gevonden condities te testen in een nieuwe context/case. Daarbij zou gericht het aanpassingsvermogen geanalyseerd kunnen worden. Hierdoor zou het misschien mogelijk zijn om aanpassingsvermogen te stimuleren of negatieve aspecten juist te belemmeren. Een dergelijk experiment heeft naar verwachting wel veel tijd nodig.

5.4 REFLECTIE OP HET ONDERZOEK

In deze studie zijn transformatieprocessen in binnensteden aan de hand van drie cases geanalyseerd. De studie heeft daarmee een verkennend en verklarend karakter. Kwalitatief onderzoek legt de nadruk op de context, ervaringen, processen en interacties. Aspecten die centraal staan bij zelforganisatie en autonome processen. Bij het kiezen van de cases is gekeken naar vergelijkbare situaties: aanloopstraten en veranderingen. Vooraf leken in bepaalde mate al enige verschillen tussen de cases te bestaan. Bij de Meent was er sprake van één invloedrijke actor, in Leeuwarden leek het te gaan om doelbewuste acties vanuit de gemeente en in Groningen leek de ontwikkeling vooral spontaan te hebben plaatsgevonden. Hier is bewust voor gekozen, om zo ook wellicht te achterhalen waarom er gekozen is voor doelbewuste ingrepen en of dit mogelijk ook tot spontane ontwikkelingen zou kunnen leiden. Dit kan echter ook een keerzijde hebben. Omwille van de tijd en grootte van de studie konden niet meer mensen worden geïnterviewd, hierdoor zijn mogelijkheden misschien positiever of krachtiger geschetst dan daadwerkelijk het geval zou kunnen zijn. De studie scheidt nu een breed beeld van hoe autonome processen kunnen plaatsvinden en hoe deze processen mogelijk zijn te beïnvloeden. Het is belangrijk om de specifieke context in het achterhoofd te houden, wanneer mogelijke condities zouden worden toegepast.

In het theoretisch kader is naar voren gekomen dat ook wanneer er sprake is van een dynamisch evenwicht, er schommelingen in het systeem plaatsvinden. Dit zal ook het geval zijn voor de cases. Bij de cases in Groningen en Leeuwarden is geprobeerd om een blik te werpen op nieuwe (toekomstige) ontwikkelingen, zoals voor Leeuwarden de Culturele Hoofdstad 2018 en voor Groningen de nieuwe binnenstad visie. Voor de Meent leek in mindere mate sprake te zijn van actuele nieuwe ontwikkelingen, hier kwam met name de stijgende huurprijzen aan bod. Om te bepalen welke stimulerende of belemmerende condities de nieuwe ontwikkelingen kunnen beïnvloeden is verder onderzoek nodig naar de context specifieke situaties. Een les uit deze studie kan daarbij wel helpen: door actief beleid te voeren kan op tijd worden gesignaleerd of daar waar nodig actief gestimuleerd of gefaciliteerd moet worden.

LITERATUUR

- AIR (2012) De Meent. *De empathische stad* - 03. Rotterdam: AIR (Architectuurinstituut van Rotterdam).
- Allmendinger, P. (2009) *Planning Theory*. 2nd edition. New York: Palgrave Macmillan.
- Anoniem (1998) Opvangcentrum Groningen dicht door aanhoudende overlast junks en dealers. *Trouw*, 10-09-1998.
- ANP (2017) Jongeren eten het vaakst buiten de deur. *Nu.nl*, 09-01-2017.
- Antonsich, M. (2010) Grounding theories of place and globalisation. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2011, Vol. 102, no 3, p. 331-345.
- De Best, E. & Fraanje, R. (2013) Loslaten in vertrouwen. Veranderende verhoudingen tussen overheid, markt en samenleving. *TPC*, april 2013, p. 25-28.
- Beunen, R., Duineveld, M. & Assche, K. Van (2016) Evolutionary Governance Theory and the Adaptive Capacity of the Dutch Planning System. In: G. de Roo & L. Boelens (2016), red. *Spatial Planning in a Complex Unpredictable World of Change*. Groningen: InPlanning, 98-118.
- Bhageloe-Datadin, R. (2012) De huidige crisis vergeleken met die in de jaren tachtig. In: Centraal Bureau voor de Statistiek (2013) *De Nederlandse economie 2012*. Den Haag: CBS, 226-247.
- Boonstra, B. & Boelens, L. (2011) Self-organization in urban development: towards a new perspective on spatial planning. *Urban Research & Practice*, 4:2, 99-122.
- Boonstra, B. (2015) *Planning Strategies in an Age of Active Citizenship – a Post-structuralist Agenda for Self-organization in Spatial Planning*. Proefschrift. Groningen: InPlanning.
- Boonstra, B. (2016) Mapping trajectories of becoming: Four forms of behaviour in co-housing initiatives. *Town Planning Review*, 87(3), 275-296.
- Brandsma, R. (2016) A-kwartier Groningen: Leegstand remt vooruitgang. *Dagblad van het Noorden*, 13-09-2016.
- Broekema, P. (2011) De aanloopstraat loopt leeg. *NOS*, 06-08-2011.
- Broekhuis Rijs Advisering (2015) *Evaluatie experimentstraten Groningen – binnenstad*. Den Haag: Platform31. Geraadpleegd op 13-06-2017 via: http://www.platform31.nl/uploads/media_item/media_item/56/58/Experimentenwinkelstraten_evaluatierapport_cv_GRONINGEN-1450085826.pdf
- Buijs, M. (2014) Zodra het koffietentje er is, komen de yppen. *Het Parool*, 28 september 2014.
- Buro Vijn B.V. (2012) Gemeente Leeuwarden – Bestemmingsplan Binnenstad. Leeuwarden: Gemeente Leeuwarden.
- Castells, M. (2001) Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age. In: R. T. LeGates & F. Stout (2011) *The City Reader*. 5e editie. New York: Routledge.

- Castells, M. (2002). Local and Global: Cities in the network society. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, v93 n5 (200212), 548-558.
- Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. 2e editie (with a new preface). Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2010a). Globalisation, Networking, Urbanisation: Reflection on the Spatial Dynamics of the Information Age. *Urban Studies*, 47(13), 2737-2745.
- Clifford, N., French, S. & Valentine, G. (2010) Getting started in Geographical Research: how this book can help. In: N. Clifford, S. French & G. Valentine (2010), red. *Key Methods in Geography*. Londen: SAGE Publications, p. 1-15.
- De Galan, M. (2017) Leeuwarden laat zien: zo word je culturele hoofdstad van Europa. *Nos.nl*, 30-04-2017.
- De Jong, M. (2016) Coalition planning – Directive, collective and connective ways of working on the interface of established institutions and individual aspirations. In: G. de Roo & L. Boelens (2016), red. *Spatial Planning in a Complex Unpredictable World of Change*. Groningen: InPlanning, p. 260-307.
- De Groene Meisjes (2015) *Groene hotspots in Groningen*. Geraadpleegd op 16-05-2017 via: <http://www.degroenemeisjes.nl/groene-hotspots-in-groningen/#more-22760>.
- De Meent (z.j) *De Meent*. Geraadpleegd op 11-07-2017 via <http://www.meent.nl/>
- De Mik, K. (1998) Groningse A-Kwartier in opstand tegen drugs. *NRC*, 07-09-1998.
- De Ondernemer (2008) Mirakel van de Meent. *De Ondernemer*, Special: Bedrijfsonroerendgoed, 26-02-2008. Geraadpleegd op 11-07-2017 via <http://www.minervahuis.nl/publicatie/MEENT-ARTIKEL%20MIRAKEL%20VAN%20DE%20MEENT%2026-2-2008%20DEEL%201.pdf>
- De Roo, G. (2007) Shifts in planning practice and theory: from a functional towards a communicative rationale. In: G. de Roo & G. Porter (2007) *Fuzzy Planning – The role of actors in a fuzzy Governance environment*. Ashgate, Aldershot (UK): 103 – 113.
- De Roo, G. (2007a) A model for consulting actors: desired, actual and potential contributions to planning. In: G. de Roo & G. Porter (2007) *Fuzzy Planning – The role of actors in a fuzzy Governance environment*. Ashgate, Aldershot (UK): 115 – 130.
- De Roo, G. (2010) Being or Becoming? That is the question! Confronting Complexity with Contemporary Planning Theory. In: G. de Roo & E.A. Sliva (2010) *A Planner's Encounter with Complexity*. Ashgate, Farnham (UK): 19-40.
- De Roo, G. & Rauws, W. (2010) De orde voorbij... Over complexiteit, chaos en transitie in de ruimtelijke ontwikkeling. In S. Majoor (2010), red. *Voorbij de beheersing? Bijdragen aan de stadsontwikkeling in Amsterdam*. Amsterdam: ProjectManagement Bureau, p. 36-53.
- De Roo, G. (2015) Onzekerheid als leidend beginsel: planologie in Groningen. *Rooilijn*, Jg. 48, nr. 1, p. 38-41 & 52-55.
- De Roo, G. (2016) Self-organization in Spatial Planning – Foundations, challenges, constraints and consequences. In: G. de Roo & L. Boelens (2016), red. *Spatial Planning in a Complex Unpredictable World of Change*. Groningen: InPlanning, p. 54-96.

De Roo, G. & Boelens, L. (2016) Setting the scene – about planning in a world of change. In: G. de Roo & L. Boelens (2016), red. *Spatial Planning in a Complex Unpredictable World of Change*. Groningen: InPlanning, p. 14-28.

De Roo, G. (2017) FORTHCOMING. *Ordering Principles in a Dynamic World of Change – About social complexity and the conditions to balance purposeful interventions and spontaneous change*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

De Willigen, J., Lofvers, W. & Helm, P. van der (2012) *Spiegel Rotterdam – een studie naar zes analoge steden*. Rotterdam: De ZwarteHond.

Dudok (2017) *Vestigingen*. Geraadpleegd op 11-07-2017 via <http://www.dudok.nl/vestigingen>

Dwarswaard, D. & Potters, M. (2011) Meent 'n waar winkelwalhalla. *Algemeen Dagblad*, 27-10-2011.

Ellenbroek, E. (2011) Leeuwarden heeft leukste winkelstraat. *Trouw*, 05-02-2011.

Evers, D., Tennekes, J. & Dongen, F. van (2014) *De bestendige binnenstad: Een verkenning van de leegstand, het leefklimaat, het voorzieningenniveau, het vestigingsklimaat en de economische structuur van de Nederlandse binnenstad*. Den Haag: PBL (Planbureau voor de Leefomgeving).

Evers, D., Tennekes, J. & Dongen, F. van (2015) *De veerkrachtige binnenstad*. Den Haag: PBL (Planbureau voor de Leefomgeving).

Euwals, G. (2010) *25 jaar buurtvereniging Het A-Kwartier; 1985-2010*. Groningen: Buurtvereniging "Het A-Kwartier".

Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class – And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.

Florida, R. (2003) Cities and the Creative Class. *City & Community*, v2 n1, 3-19.

Flyvbjerg, B. (2001) *Making Social Science Matter – Why social inquiry fails and how it can succeed again*. New York: Cambridge University Press.

Gemeente Groningen (2016a) *Bestemmingsplan Binnenstad*. Herzienende versie, eerste versie 2014. Groningen: Gemeente Groningen. Geraadpleegd op 09-06-2017 via http://maps.groningen.nl/docs/bp/NL.IMRO.0014.BP526Binnenstad-vg02/t_NL.IMRO.0014.BP526Binnenstad-vg02.html

Gemeente Groningen (2016b) *Bestemming binnenstad*. Groningen: Gemeente Groningen.

Gemeente Groningen (2016c) *Reclamebeleid 2016 – Reclamebeleid, welstandscriteria reclame en uitstallingenbeleid Gemeente Groningen*. Groningen: Gemeente Groningen.

Gemeente Groningen (2017) *Cultuurhistorische Waardenkaart*. Geraadpleegd op 12-06-2017 via <http://fleximap.groningen.nl/gnmaps/monumenten/> Groningen: Gemeente Groningen.

Gemeente Rotterdam (2008) *Binnenstad als City Lounge – binnenstadsplan voor de periode 2008-2020*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2011a) *Inspiratieboek Plintenstrategie – Plintlessen uit Rotterdam en elders op de wereld*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2011b) *Binnenstad op ooghoogte – Plintenstrategie voor de Rotterdamse binnenstad*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2012) Meent Pannekoekstraat e.o. *Gebiedsprofiel detailhandel binnenstad 2012 – Laurenskwartier*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (z.j.) Wederopbouw. Rotterdam: Gemeente Rotterdam. Geraadpleegd op 26-06-2017 via <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/wederopbouw/>

GGC (2017a) *Fonds Ondernemend Groningen, kortweg Stichting Het Fonds*. Groningen: GGC (Groningen City Club). Geraadpleegd op 24-07-2017 via <https://www.groningencyclub.nl/index.php/thema-s/het-fonds>

GGC (2017b) *Wat is de missie van de Groningen City Club?* Groningen: GGC (Groningen City Club). Geraadpleegd op 24-07-2017 via <https://www.groningencyclub.nl/index.php/over-gcc/missie-visie>

Glaser, M., Hoff, M. van 't, Karssenbergh, H., Laven, J. en Teeffelen, J. van (red.) (2012) *The city at eye level, lessons for street plinths*. Delft: Eburon Academic Publishers.

Goldberg-Miller, S. B. D. & Heimlich, J. E. (2016) Creatives' expectations: The role of supercreatives in cultural district development. *Cities*, 62 (2017), p. 120-130.

Google Maps (2017a) Oude Kijk in 't Jatstraat, Groningen. Geraadpleegd op 09-06-2017 via <https://www.google.nl/maps/@53.2165531,6.5660935,16z>

Google Maps (2017b) Meent, Rotterdam. Geraadpleegd op 26-06-2017 via <https://www.google.nl/maps/@51.9201522,4.4884741,15.18z>

Google Maps (2017c) Kleine Kerkstraat, Rotterdam. Geraadpleegd op 30-10-2017 via <https://www.google.nl/maps/@53.2022927,5.791672,17.04z>

Groningen City Club (z.j.) *Unieke koffiobar Spaak: koffietent en fietsen*. Geraadpleegd op 16-05-2017 via <https://www.groningencyclub.nl/index.php/44-interview-home/202-unieke-koffiobar-spaak-koffietent-en-fietsen>

Hajer, M. (2011) *The energetic society – in search for a governance philosophy for a clean economy*. Den Haag: PBL (Planbureau voor de Leefomgeving).

Hajer, M & Zonneveld, W. (2000). Spatial Planning in the Network Society-Rethinking the Principles of Planning in the Netherlands. *European Planning Studies*, 8:3, 337-355.

HBD (2013) *De HBD-kansenkaart van Leeuwarden Kleine Kerkstraat*. Den Haag: HBD (Hoofdbedrijfschap Detailhandel).

Historisch Centrum Leeuwarden (2017) *Oldehove in het kort*. Geraadpleegd op 30-07-2017 via <http://www.oldehove.eu/oldehove-het-kort>

- Heylighen, F. (2008) Complexity and Self-organization. In: M. J. Bates & M. N. Maack (2008), red. *Encyclopedia of Library and Information Science*. Oxford: Taylor & Francis, p. 1-18.
- Kingma, S. F. (2016) The constitution of 'third workspaces' in between home and the corporate office. *New Technology, Work and Employment*, 31:2, 176-193.
- Kint, E. (2017) Nederlands ontbijten vaker buiten de deur. *Algemeen Dagblad*, 09-01-2017.
- Koenders, R. (2016) (Video) Leegstand van winkelpanden in Weert (afbeelding te huur). *Actueel Nieuws Weert*, 26-01-2016. Via: <http://www.actueel-nieuws-weert.nl/algemeen/video-leegstand-van-winkelpanden-in-weert/>
- Lalkens, P. & Wolzak, M. (2015) Hoe de bank uit de buurt verdwijnt – en straks elders weer verschijnt. *FD*, 03-01-2015. Via: <https://fd.nl/frontpage/fd-outlook/1086750/hoe-de-bank-uit-de-buurt-verdwijnt-en-straks-elders-weer-verschijnt>
- Lekkerkerker, J. (2016) Midsize NL – Het toekomstperspectief van de middelgrote stad. Arnhem: Ruimtevolk.
- Liwwarders.nl (2009) Gemeente stopt 1,6 miljoen in stimulans detailhandel. *Liwwarders.nl*, 22-09-2009.
- Longhurst, R. (2010) Semi-structured interviews and focus groups. In: N. Clifford, S. French & G. Valentine (2010), red. *Key Methods in Geography*. Londen: SAGE Publications, p. 103-115.
- LOF (2017) *Voor wie is LOF?*. Geraadpleegd op 07-08-2017 via <http://www.leeuwarderondernemersfonds.nl/content/voor-wie-is-lof.html>
- Maandag, B. (2012) De Meent weer wakker gezoend. *Roterodamum*, 2012, p. 36-40.
- Marketing Groningen (2017) *Facts & Figures Groningen*. Groningen: Marketing Groningen. Geraadpleegd op 23-06-2017 via <https://toerisme.groningen.nl/over-groningen/stad-groningen/facts-figures-groningen>
- Marlet, G. & Woerkens, C. Van (2007) The Dutch Creative Class and How it Fosters Urban Employment Growth. *Urban Studies*, Vol. 44, No. 13, p. 2605-2626
- Mulder, L. (2017) De verbazingwekkende ervaring van de Groninger binnenstad. *RTV Noord*. 23 mei 2017 <http://www.rtvnoord.nl/nieuws/178558/De-verbazingwekkende-ervaring-van-de-Groninger-binnenstad>
- Nijhof, N. & Pertijs, J. (2009) Kenniseconomie in de ruimtelijke praktijk. *Rooilijn*, 42/3, p. 174-181.
- NLstreets (2017) *Kleine Kerkstraat, Leeuwarden*. Geraadpleegd op 30-07-2017 via <http://www.nlstreets.nl/NL/winkelen/leeuwarden/gebied/kleine-kerkstraat/>
- O'Leary, Z. (2010) *The essential guide to doing your research project*. Londen: SAGE Publications.
- Oogst Groningen (2016) *The Pool: All-day-dining in de hipster foodwijk van Groningen*. Geraadpleegd op 16-05-2017 via <https://www.nsfavourites.nl/cityguide/groningen/the-pool.html>
- Ossokina, I., Sviták, J., Teulings, C. & Zwaneveld, P. (2016) Winkelleegstand na de crisis. *CPB Policy Brief*, 2016/04. Den Haag: Centraal Planbureau.

Oude Vrielink, M. & Wijdeven, T. Van De (2011) Ondersteuning in vieren: Zichtlijnen in het faciliteren van burgerinitiatieven in de buurt. *B & M: Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij*. 38(4): p. 438-445.

Oude Vrielink, M., Verhoeven, I. & Wijdeven, T. Van De (2013) Meedoen met de overheid? Over de stille beleidspraktijk van de doe-democratie. *Bestuurskunde*, 2013 (22) 2, p. 13-22.

Partanen, J. & Joutsiniemi, A. (2016) Complex patterns of self-organized neighbourhoods. In: G. de Roo & L. Boelens (2016), red. *Spatial Planning in a Complex Unpredictable World of Change*. Groningen: InPlanning, p. 242-258.

PBL (2014) Leegstand winkels en kantoren neemt verder toe. *Planbureau voor de Leefomgeving*, 23-06-2014.

PBL (2016) Winkelleegstand stijgt tot boven de 10%. *Planbureau voor de Leefomgeving*, 09-09-2016.

PDOK (2017) PDOK viewer. Apeldoorn: Kadaster. Geraadpleegd op 23-09-2017 via <http://pdokviewer.pdok.nl/>

Penco, L. (2015) The development of the successful city in the knowledge economy: toward the dual role of consumer hub and knowledge hub. *Journal of the Knowledge Economy*, 6:4, 818-837.

Platform31 (2014) *Winkelgebied van de toekomst, bouwstenen voor publiek-private samenwerking*. Den Haag: Platform31.

Platform31 (2015) *De binnenstad als buitenkans, profileren, concentreren en organiseren*. Den Haag: Platform31.

Platform Wederopbouw Rotterdam (2017) *Minervahuis*. Geraadpleegd op 26-06-2017 via <http://www.wederopbouwrotterdam.nl/nl/tijdslijn/minervahuis/>

Portugali, J. (2000) *Self-Organization and the City*. Heidelberg (DE): Springer.

Potters, M. (z.j.(a)) Meent moet bereikbaar zijn. Geraadpleegd op 28-07-2017 via http://www.minervahuis.nl/publicatie/Meent_in_de_media.pdf

Potters, M. (z.j.(b)) Verse naam autostalling. Geraadpleegd op 29-07-2017 via http://www.minervahuis.nl/publicatie/Meent_in_de_media.pdf

Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: the collapse and revival of American communities*. New York: Simon & Schuster Paperbacks.

Rauws, W. S., Beeftink, M. & Hartman, S. (2010). Crisis in de regionale planning: waar zijn de verbindende ruimtelijke concepten? Beschikbaar via: http://plandag.net/downloads/Rauws+Beeftink+Hartman_2010.pdf (Geraadpleegd op: 06-01-2017).

Rauws, W. S. (2015) *Why Planning Needs Complexity – Towards an adaptive approach for guiding urban and peri-urban transformations*. Proefschrift. Groningen: InPlanning.

Rauws, W. S. (2016) Civic initiatives in urban development: self-governance versus self-organisation in planning practice. *Town Planning Review*, 87(3), p. 339-361.

Ravenshorst, A. M. (2017) Trendy buitenshuis eten populair onder jongeren. *Bakkerswereld.nl*, 09-01-2017.

Rijksmonumenten.nl (z.j.) *Kaart met alle rijksmonumenten in Groningen*. Geraadpleegd op 23-06-2017 via <http://rijksmonumenten.nl/plaatsen/Groningen/>

Rli (2014) *De toekomst van de stad, de kracht van nieuwe verbindingen*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.

Rob (2012) *Loslaten in vertrouwen, naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur (Rob).

Rotmans, J., Kemp, R. & Asselt, M. van (2001). More evolution than revolution: transition management in public policy. *Foresight*, Vol. 3, Issue 1, p. 15-31.

RTV Noord (2016a) A-Kwartier: Van prostitutiebuur naar pareltje in Stad. *RTV Noord*, 13-01-2016.

RTV Noord (2016b) Drugsoverlast neemt af; camera's in A-kwartier weggehaald. *RTV Noord*, 01-06-2016.

Schutijser, J. (2014) Sinds begin crisis 22.000 winkels minder. *NOS*, 22-12-2014.

Sevenster, A. (2015) Paul Moers: 'Concept stores zijn de toekomst'. *Campusblog, RTV redactie school voor journalistiek*. 15 januari 2015. Geraadpleegd op 13-06-2017 via: <http://campusblog.nl/2015/01/paul-moers-concept-stores-zijn-de-toekomst/>

Stadsontwikkeling – sector Economie (2012) *WNKLN N RTTRDM – Ambities voor een compacte en gevarieerde Rotterdamse binnenstad*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Stadsontwikkeling – sector Economie & Ondernemersfederatie Rotterdam City (OFRC) (2012) *Meent, Pannekoekstraat e.o., Rotterdams dwaalkwartier*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Stadsontwikkeling – Ruimte & Wonen, Bureau Bestemmingsplannen (2013) *Laurenskwartier – Bestemmingsplan*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Stadsontwikkeling (2015) *Uitvoeringsplan 2015-2018 CENTRUM*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Sterk, A. (2015) De onstuitbare opmars van de hippe koffietentjes. *NRC*, 08-09-2015. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/09/08/hoeveel-koffietentjes-heeft-jouw-stad-a1495107>

Swart, N. (2017) Kleurrijke linten sieren winkelstraten in Groninger binnenstad. *RTV Noord*, 19-06-2017.

Taylor, S. J., Bogdan, R. & DeVault, M. L. (2015) *Introduction to qualitative research methods, 4th ed.: a guidebook and resource*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Tromp, N., Biesma, S. & Bieleman, B. (2009) *Inventarisatie raamprostitutie gemeente Groningen*. Groningen - Rotterdam: IntraVal.

Van Aalst, I., Atzema, O., Boschma, R. A., Heinz, F. & Oort, F. G. Van (2005) *Creatieve klasse en regionaal-economische groei*. Den Haag: OCW/EZ.

Van Dale (2017) *Hedonisme*. Utrecht: Van Dale Uitgevers. Geraadpleegd op 21-07-2017 via <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=hedonisme&lang=nn>

- Van Deursen, J. (2012) "Mag het een tonnetje minder zijn?". *Eigen bedrijf*, 2012, nr1, p. 26-27.
- Van Es, A. (2013). Kijk mama, zonder ketens. *Volkskrant*, 9-03-2013.
- Van Der Steen, M., Scherpenisse, J., Hajer, M., Gerwen, O. Van & Kruitwagen, S. (2015) *Learning by doing – Government participation in an energetic society*. Den Haag: PBL (Planbureau voor de leefomgeving).
- Van Vliet, R. (1998) Autovrije kern maakt Groninger binnenstad beter. *Verkeerskunde*, mei 1998.
- Werkbladmagazine (2017) 13 veelgestelde vragen over uitzendwerk (afbeelding). *UWV*, 17-01-2017. Geraadpleegd op 31-07-2017 via <http://www.werkbladmagazine.nl/artikel/13-veelgestelde-vragen-over-uitzendwerk>
- White, P. (2010). Making Use of Secondary Data. In: N. Clifford, S. French & G. Valentine (2010), red. *Key Methods in Geography*. Londen: SAGE Publications, p. 61-76.
- Zhang, S., Roo, G. de & Dijk, T. van (2015) Urban Land Changes as the Interaction Between Self-Organization and Institutions. *Planning, Practice & Research*, Vol. 30, No. 2, p. 160-178.
- Zhang, S. & Roo, G. de (2016) Interdependency of self-organisation and planning: evidence from Nanluoguxiang, Beijing. In Zhang, S. (2016) *Self-organizing urban transformation and its institutional implications*. Proefschrift. Groningen: InPlanning, p. 78-105.
- Zhang, S. (2016) *Self-organizing urban transformation and its institutional implications*. Proefschrift. Groningen: InPlanning.

BIJLAGE 1 – METHODOLOGIE EN METHODEN

METHODOLOGIE

In deze studie is langs twee lijnen van onderzoek inzicht verkregen in zelforganisatieprocessen. Het eerste deel van de studie is het theoretische deel. In dit deel wordt het dynamische karakter van de binnenstad in kaart gebracht. Op basis van een literatuurstudie worden trends en ontwikkelingen die een rol spelen in binnensteden nader onderzocht. De resultaten zijn gepresenteerd in hoofdstuk 2. Daarnaast wordt aan de hand van een literatuurstudie het theoretische debat over zelforganisatie in kaart gebracht, met name het deel waarin de relaties met het planologische debat worden gelegd. Begrippen die daarbij aan de orde komen zijn complexiteit, zelforganisatie, transitie en bifurcatie. De theorieën worden gebruikt voor een conceptueel model. Het theoretisch kader is neergezet in hoofdstuk 3.

Het tweede deel van de studie is het empirische deel. In dit deel wordt de theorie aan de praktijk gekoppeld. Uit de theorie zal blijken dat binnenstedelijke ontwikkelingen niet exact te voorspellen zijn. Inzicht in transformatieprocessen kan wel bijdragen aan meer inzicht in zelforganisatie, hoe dit tot uiting kan komen in ruimtelijke ontwikkelingen en dit zich verhoudt met planologisch handelen. Daarnaast wordt in de theorie ook naar voren gebracht dat ruimtelijke ontwikkelingen sterk contextafhankelijk zijn. Aan de hand van drie cases is onderzocht hoe trends van invloed kunnen zijn op transformatieprocessen en welke (zelf)organisatieprocessen onderscheiden kunnen worden.

Het doel van deze studie is inzicht krijgen in zelforganisatieprocessen en welke factoren daarbij een rol spelen. De mate waarin ruimtelijke ontwikkelingen contextafhankelijk zijn maken dat kwalitatief onderzoek het meest geschikt is voor deze studie. De studie is vooral verkennend en verklarend van aard. Kwalitatief onderzoek is geschikt voor “verdieping in sociale complexiteiten om interacties, processen, ervaringen en overtuigingen te verkennen en te begrijpen” (O’Leary, 2010, p.113-114). Bij kwalitatief onderzoek ligt de nadruk op de meningen, ervaringen en percepties van mensen, maar ook de context waarin deze mensen zich bevinden (Taylor et al., 2015). De benadering kan inzicht geven in de context van ruimtelijke ontwikkelingen en in bepaalde acties en gebeurtenissen in transformatieprocessen. Daarnaast is kwalitatief onderzoek een flexibele benadering, dat wil zeggen dat het onderzoek open staat voor onverwachte gebeurtenissen en aangepast kan worden aan nieuwe inzichten die verkregen zijn gedurende het onderzoek (Taylor et al., 2015). Ondanks de flexibiliteit is het wel van belang om het doel van de studie niet uit het oog te verliezen.

Literatuurstudie

Voor het theoretische deel is gebruik gemaakt van onderzoeksrapporten en wetenschappelijke literatuur. Aan de hand van zoekmachines als Google, Google Scholar en SmartCat is gezocht naar literatuur over binnenstedelijke ontwikkelingen en het theoretische debat over zelforganisatie. Daarbij zijn zowel Nederlandse als Engelse termen gebruikt. Voorbeelden van termen zijn: complexity, bifurcation, transition, condition, transformation, self-organisation, zelforganisatie, trends en veranderingen in binnensteden. De relevantie van de artikelen en documenten is bepaald door eerst de samenvatting, inhoudsopgave of titels te scannen. Relevante artikelen zijn gedownload en gemarkeerd om later makkelijk te kunnen raadplegen. Tevens is in de documenten en artikelen ook gescand op begrippen gerelateerd aan bovenstaande begrippen en andere relevante literatuur. Dit om het bereik van het onderzoek te vergroten

Casestudie benadering

Om de theorie aan de praktijk te kunnen toetsen zijn drie cases geanalyseerd. Bij een casestudie wordt gebruik gemaakt van contextafhankelijke kennis en ervaringen, wat het mogelijk maakt om van een casestudie te leren (Flyvbjerg, 2001). Dit sluit aan bij de hoofdvraag die centraal staat in deze studie: *Hoe kunnen processen van zelforganisatie in binnensteden planologisch worden begrepen en onderdeel worden van het planologisch handelen, om zo mogelijk (autonome) processen van ruimtelijke ontwikkeling te kunnen beïnvloeden?* Om deze lessen zo breed mogelijk te trekken is er voor gekozen om drie cases te analyseren in drie verschillende gemeenten. Zoals in hoofdstuk 4 al is aangegeven zijn de cases geselecteerd op basis van vergelijkbare situaties: aanloopstraten en een verandering in het straatbeeld. De verwachting vooraf aan het onderzoek was dat in kernwinkelgebieden of overige stedelijke gebieden andere mechanismen een rol spelen dan in aanloopstraten. Dit is later ook uit de analyse van de beleidsdocumenten naar voren gekomen. Vaak heeft het beleid dat betrekking heeft op kernwinkelgebieden en overige stedelijke gebieden een andere focus dan bij aanloopstraten. Daarom is in deze studie er voor gekozen om vergelijkbare situaties te analyseren.

Onderstaande cases zijn voor deze studie geselecteerd:

- Oude Kijk in 't Jatstraat in Groningen: dit betreft een aanloopstraat in de historische binnenstad van Groningen. In de afgelopen 25 jaar hebben meerdere transformaties in deze straat plaatsgevonden. Momenteel kan de straat worden gekenmerkt als een hippe straat met veel (semi)horecagelegenheden, maar dit was niet altijd het geval.
- Meent in Rotterdam: dit betreft een aanloopstraat in een stad gekenmerkt door de wederopbouwarchitectuur. De straat is in de afgelopen (plusminus) twintig jaar veranderd. De Meent is in de huidige situatie een trendy winkelstraat. Tot enkele jaren geleden werd het straatbeeld voornamelijk gedomineerd door uitzend- en reisbureaus.
- Kleine Kerkstraat in Leeuwarden: dit betreft een aanloopstraat in de historische binnenstad van Leeuwarden. De veranderingen in deze straat hebben betrekking op de afgelopen tien tot vijftien jaar. Tot twee keer toe is de straat uitgeroepen tot 'leukste winkelstraat van Nederland', maar een aantal jaren daarvoor was er vooral sprake van leegstand en achterstallig onderhoud.

METHODEN

Documentanalyse

Naast de onderzoeksrapporten en wetenschappelijke literatuur is ook gebruik gemaakt van documenten die specifiek betrekking hebben op de drie cases. De gebruikte documenten geven een beschrijving van de context van de cases, de verandering die er heeft plaatsgevonden en/of het beleid dat van toepassing is/was op de cases. Dit kunnen website, krantenartikelen, of beleidsdocumenten zijn. Deze documenten zijn gevonden via de eerder genoemde zoekmachines, maar ook de websites van de gemeenten zijn geraadpleegd. De verzamelde data bestaat uit zowel primaire data als secundaire data. De secundaire data is gebruikt ter aanvulling op primaire data verkregen uit documenten en/of semigestructureerde interviews. Een voorbeeld van gebruikte secundaire data is een eerdere interview met een van de respondenten. Een aandachtspunt bij het gebruiken van secundaire data is het bepalen van de relevantie voor de studie waarin het gebruikt gaat worden. De data is oorspronkelijk verzameld met (waarschijnlijk) een ander doel (O'Leary, 2010; White, 2010). De resultaten uit de analyse zijn ter validatie voorgelegd aan de respondenten. Dit om te voorkomen dat de resultaten beïnvloed kunnen worden door een bias van de onderzoeker.

In Tabel b 1 worden enkele belangrijke documenten voor de documentanalyse genoemd.

Groningen	
Brandsma, R. (2016)	A-kwartier Groningen: Leegstand remt vooruitgang.
Broekhuis Rijs Advisering (2015)	Evaluatie experimentstraten Groningen – binnenstad.
De Mik (1998)	Groningse A-kwartier in opstand tegen drugs.
Euwals G. (2010)	25 jaar buurtvereniging Het A-Kwartier; 1985 – 2010.
Gemeente Groningen (2016a)	Bestemmingsplan Binnenstad
Gemeente Groningen (2016b)	Bestemming Binnenstad
Gemeente Groningen (2016c)	Reclamebeleid 2016 – Reclamebeleid, welstandscriteria reclame en uitstallingenbeleid Gemeente Groningen.
Tromp, Biesma & Bieleman (2009)	Inventarisatie raamprostitutie gemeente Groningen.
Rotterdam	
AIR (2012)	De Meent.
De ondernemer (2008)	Mirakel van de Meent.
De Willigen, Lofvers & Van der Helm (2012)	Spiegel Rotterdam – een studie naar zes analoge steden.
Gemeente Rotterdam (2008)	Binnenstad als City Lounge – binnenstadsplan voor de periode 2008-2020.
Gemeente Rotterdam (2011a)	Inspiratieboek Plintenstrategie – Plintlessen uit Rotterdam en elders op de wereld.
Gemeente Rotterdam (2011b)	Binnenstad op ooghoogte – Plintenstrategie voor de Rotterdamse binnenstad.
Glaser, Van 't Hoff, Laven & Van Teeffelen (red.) (2012)	The city at eye level, lessons for street plinths.
Platform Wederopbouw Rotterdam (2017)	Minervahuis.
Stadsontwikkeling – sector Economie (2012)	WNKLN N RTTRDM – Ambities voor een compacte en gevarieerde Rotterdamse binnenstad.
Leeuwarden	
Buro Vijn B.V. (2012)	Gemeente Leeuwarden – Bestemmingsplan Binnenstad.
De Galan, M. (2017)	Leeuwarden laat zien: zo word je culturele hoofdstad van Europa
Ellenbroek E. (2011)	Leeuwarden heeft leukste winkelstraat.
HBD (2013)	De HBD-kansenkaart van Leeuwarden Kleine Kerkstraat.
Liiwarders.nl (2009)	Gemeente stopt voor 1,6 miljoen in stimulans detailhandel.
Van Es (2013)	Kijk mama, zonder ketens.

Tabel b 1: Overzicht geanalyseerde documenten

Semigestructureerde interviews

Een deel van de primaire data wordt verkregen aan de hand van semigestructureerde interviews. Een semigestructureerd interview heeft als voordeel dat de beoogde vragen kunnen worden gesteld, maar het gesprek ook onverwachte input kan opleveren (O’Leary, 2010). Semigestructureerde interviews kunnen inzicht geven in beweegredenen van mensen, acties en de manier waarop deze acties worden geïnterpreteerd (Longhurst, 2010). Op basis van het conceptueel model is een interviewgide opgesteld met een aantal basisonderwerpen/vragen. Deze vragen hebben vooral gediend om het gesprek op gang te brengen, om vervolgens de respondenten de ruimte te geven om op de onderwerpen door te gaan. In

hoofdlijnen is deze interviewgide voor alle cases gelijk. Resultaten uit de documentenanalyse kunnen aanleiding geven tot het stellen van specifieke vragen. Enerzijds om dieper op onderwerpen in te gaan, maar anderzijds ook om resultaten te valideren. Een voorbeeld van een interviewgide is te vinden in Bijlage 2 – Voorbeeld Interviewgide.

De interviews zijn gehouden met gemeentelijke ambtenaren die betrokken zijn bij de ontwikkelingen, ondernemers die gevestigd zijn in de desbetreffende straten (cases) en andere relevante actoren. De interviews zijn zowel face-to-face, per e-mail als telefonisch afgenomen. Face-to-face interviews werden geprefereerd. Gezien omstandigheden was dit niet altijd mogelijk. In een enkel geval zijn de laatste paar vragen per e-mail gesteld. Daarnaast heeft omwille van de tijd een interview ook telefonisch plaatsgevonden. De voorkeur ging uit naar face-to-face interviews om zo ook de uitdrukking en houdingen van respondenten te kunnen waarnemen. De keuze voor de locatie van het interview werd aan de respondenten overgelaten. Zo vonden de interviews plaats in een voor de respondent prettige en mogelijk bekende omgeving. De meeste interviews vonden één op één plaats, maar voor de case in Rotterdam heeft een groeps gesprek plaatsgevonden. Dit was het voorstel van één van de respondenten. Hiermee is akkoord gegaan vanwege tijdsoverwegingen. Een overzicht van de respondenten wordt weergegeven in Tabel b 2.

Groningen		
Respondent 1	Ondernemer Oude Kijk in 't Jatstraat Groningen	26-05-2017
Respondent 2	Accountmanager Gemeente Groningen	29-05-2017
Respondent 3	Ondernemer Oude Kijk in 't Jatstraat Groningen	31-05-2017
Respondent 4	Ondernemer Oude Kijk in 't Jatstraat Groningen	02-06-2017
Rotterdam		
Interview Meent (respondent 5 & 6)	Von Weiler & projectmanager Gemeente Rotterdam (+ collega en snuffel stagiair)	05-07-2017
Leeuwarden		
Respondent 7	Voormalig projectleider Binnenstad Boppe, Leeuwarden	20-07-2017
Respondent 8	Binnenstadsmanager Leeuwarden	20-07-2017

Tabel b 2: Overzicht respondenten

Net als de documentanalyse zijn ook de semigestructureerde interviews gevoelig voor een bias van de onderzoeker. De onderzoeker kan mogelijk sturende vragen stellen of resultaten anders interpreteren dan bedoeld. Daarnaast zijn de interviews ook gevoelig voor een bias van de respondenten. Het is mogelijk dat respondenten wenselijke antwoorden geven of niet willen antwoorden. Ook kan het zijn dat de geselecteerde respondenten denken dat ze niet over de 'juiste' of 'nuttige' informatie beschikken. Tijdens de interviews zullen daarom zowel algemene vragen worden gesteld als meer specifieke vragen. Het kan daarbij van belang zijn om dezelfde vragen op een andere manier te stellen, met een andere woordenkeuze. Om zo op die manier toch informatie boven tafel te krijgen.

Analyse

Van de meeste interviews zijn audio-opnames gemaakt, die vervolgens volledig zijn uitgeschreven. Twee interviews zijn uitgewerkt als een verslag. Dit geldt voor het groeps gesprek en het interview dat telefonisch heeft plaatsgevonden. De transcripten en verslagen zijn vervolgens gecodeerd aan de hand codes die zijn opgesteld op basis van het conceptueel model. Door het markeren en coderen van teksten ontstaat een overzicht van bruikbare informatie. Een voorbeeld van een gecodeerd transcript is te vinden in Bijlage 3 – Voorbeeld codering transcript.

De vragen in de interviewgide zijn opgedeeld in context gerelateerde vragen en conditie gerelateerde vragen. De context gerelateerde vragen worden gesteld om te beschrijven hoe een straat in de loop van der tijd is veranderd. Daarmee wordt getracht te achterhalen wanneer er sprake was van een stabiele fase en wanneer er veel schommelingen plaatsvonden. Ook geven de vragen inzicht in hoe de context van invloed kan zijn op de straat. De conditie gerelateerde vragen hebben als doel te achterhalen hoe veranderingen gestimuleerd of belemmerd kunnen worden. Daarbij kan er sprake zijn van spontane veranderingen maar ook intentionele, doelbewuste acties. In het voorbeeld in Bijlage 3 – Voorbeeld codering transcript, zal naar voren komen dat sommige acties of condities soms deels intentioneel kunnen zijn en deels spontaan kunnen zijn. Codes kunnen daarmee overlappen.

De volgende codes zijn gebruikt voor het analyseren van de transcripten:

- **Context**
 - o Huidige situatie
 - o Veranderingen in de straat
 - o Reden verandering
- **Conditie**
 - o Institutioneel
 - o Economisch
 - o Technologisch
 - o Maatschappelijk
 - o Ruimtelijk
 - o (Sociaal-)cultureel
- **Intentie**
 - o Welke partij(en)?
- **Spontaan**
 - o Stimulerend of belemmerend?

BIJLAGE 2 – VOORBEELD INTERVIEWGUIDE

Introductie:

- Introduceren en bedanken voor de tijd
- Uitleg van het onderzoek
- Praktische zaken:
 - o Beschikbare tijd voor het interview
 - o Bezwaar voor opname van het interview, uitleggen dat na afloop een transcript van het interview wordt gemaakt. Wil de respondent deze ontvangen?
 - o Controleren of opnameapparatuur werkt.
- Vragen vooraf?

Inleiding:

- Achtergrondvragen (leeftijd/werk/etc.)
- Hoe betrokken bij de straat?

CONTEXT:

- Hoe bent u op het idee gekomen om deze zaak te beginnen?
- Wat was voor u de aanleiding om de onderneming te starten?
- Heeft u een idee van de trends die momenteel gaande zijn?
 - o Technologisch, Ruimtelijk, Economisch, Maatschappelijk, Demografisch, Overig?
 - o In hoeverre sluit uw zaak aan bij de trends die momenteel gaande zijn?
 - o Hebben trends het oprichten van uw zaak gestimuleerd of belemmerd en zo ja welke? (Welke trends hebben een stimulerend of belemmerend effect op de onderneming/initiatief?)
- Wat waren belangrijke momenten bij het starten van de onderneming?
- Zijn er momenten geweest waarop de ontwikkeling vast liep of juist versnelde?
 - o Hoe kwam dat?
- Wat was er volgens u nodig om uw idee te realiseren?
- In hoeverre heeft u samengewerkt met anderen voor het realiseren van uw idee?
- Bent u op de hoogte van wat er allemaal in deze straat aan winkels/ondernemingen zitten?
 - o In hoeverre denkt u dat de straat aansluit bij huidige trends?
- Tot enkele jaren geleden waren in deze straat vooral reis- en uitzendbureaus aanwezig, heeft u de straat zien veranderen?
 - o Heeft u na het openen van uw zaak nog veranderingen gezien?
- De straat wordt soms 'booming' of hip genoemd, waarom denkt u dat dat is?

- Waar de winkeliersvereniging zich mee bezig houdt?
- Zijn er activiteiten die gezamenlijk opgepakt worden?
- Hoe kan de vereniging invloed uitoefenen op de straat?
- Beïnvloeden winkeliers elkaar ook onderling?
- Hoe houdt de winkeliersvereniging rekening met de trends die er nu zijn?

CONDITIES:

Institutioneel

- Was er sprake van een ruimtelijk plan voor deze straat/wijk of stadsdeel?
- Op welke wijze is de gemeente Groningen betrokken geweest bij het initiatief?
- Hoe heeft het beleid van de gemeente invloed gehad op het onderneming?
- Zijn er andere partijen betrokken geweest bij het starten van de onderneming?
- In hoeverre hebben deze partijen een stimulerend of belemmerend effect gehad op de onderneming?
- Hoe verhoudt de gemeente zich tot de winkeliersvereniging?

Ruimtelijk

- Waarom is er gekozen voor deze locatie?
- Welke ruimtelijke factoren hebben een rol gespeeld bij het initiatief?
 - o Kenmerken van het pand/locatie?
 - o Omgeving van de locatie (topografisch: stad/dorp/buitenwijk)

Economisch

- Welke economische factoren hebben een rol gespeeld bij het initiatief?
- Effect van omliggende functies/bedrijven?

Maatschappelijk / Cultureel

- Welke maatschappelijke factoren hebben een rol gespeeld bij het initiatief?
- In hoeverre sluit de onderneming aan bij de huidige samenleving?
- Welke culturele factoren hebben een rol gespeeld bij het initiatief?

Technologisch

- Welke technologische factoren hebben een rol gespeeld bij het initiatief?

Afsluiting

- Heeft u nog aanvullende informatie die relevant kan zijn voor deze studie?
- Afspraken over vervolg.
- Bedanken

BIJLAGE 3 – VOORBEELD CODERING TRANSCRIPT

Aan de hand van het conceptueel model zijn codes geformuleerd en gebruikt voor het analyseren van de transcripten.

- **Context**
 - o Huidige situatie
 - o Veranderingen in de straat
 - o Reden verandering
- **Condities**
 - o Institutioneel
 - o Economisch
 - o Technologisch
 - o Maatschappelijk
 - o Ruimtelijk
 - o (Sociaal-)cultureel
- **Intentie**
 - o Welke partij(en)?
- **Spontaan**
 - o Stimulerend of belemmerend?

Hieronder een codeert gedeelte van een transcript als voorbeeld.

Interview: Voormalig projectleider Binnenstad Boppe, Leeuwarden

Een van de projecten was dan Binnenstad Boppe in Leeuwarden, zou u daar iets meer over kunnen vertellen?

....

Als je terug gaat naar de Kleine Kerkstraat, die in de loop van, laten we zeggen zo voor 2010, 2009 eigenlijk heel snel achteruit boerde, omdat het aan het voeteneind lag van het A-winkelgebied. Van he, laten we zeggen, het centrum van Leeuwarden zit met name aan de Nieuwstad. Zij zitten aan het uiteinde van de stille kant van de Nieuwstad, noemen we dat dan ook nog. Dus dat is eigenlijk de zon kant, wij noemen dat de stille kant. En de meeste bezoekers, mensen die naar de winkels gaan zitten aan, niet aan de zonzijde. Dus laten we zeggen, ze lopen op achterstand. En eigenlijk was het een straatje die alleen maar op een leeg plein uitkwam. Toen is op enig moment door de gemeenteraad bedacht dat op dat plein een parkeergarage gebouwd zou moeten worden. Die is inmiddels ook gebouwd, de Oldehoofsterkerkhof. Maar dat betekende dat laten we zeggen de straat die op achterstand stond, nog verder op achterstand dreigde te raken, omdat het plein een grote bouwput was en eigenlijk niemand meer door dat straatje ging lopen. Dus dan gaan winkels weg en heb je leegstand en komt er niks meer bij. Toen zijn er wel maatregelen getroffen om laten we zeggen, gedurende de bouw van die parkeergarage toch de loop erin te houden, met advertencampagnes, met andere campagnes. Kijk om, laten we zeggen, in ieder geval met een soort reddingsboei even boven tafel te houden. En in 2009/2010 zijn we met name begonnen om te kijken van is dit een kansrijke straat. Ja dit is een kansrijke straat want er komt een bronpunt. En dat bronpunt was die parkeergarage. En als de mensen van dat bronpunt door dat straatje naar de Nieuwstad moeten lopen, ja dan heb je in ieder geval een mogelijke ontwikkeling. Toen hebben we

gekeken van oke wat moet er gebeuren om deze straat in ieder geval nog wat meer elan te geven. Dat is de ondernemers te verbinden met elkaar. Dus de ondernemersvereniging weer nieuw leven in te blazen, om te kijken dat er een bestuur komt, om te kijken dat ze met elkaar gaan samenwerken. Want dat past niet traditioneel bij een winkelier, he. Een winkelier kijkt eigenlijk niet verder dan zijn stoepje en kijkt dan eens om zich heen van o hoe gaat het met de burens, prima, maar het gaat om mij. En wat winkeliers van oudsher zijn, ze zijn vissers. Ze hebben een hengeltje buiten de deur hangen en hopen dat er een klant voorbij komt en aan dat hengeltje gaat hangen en dat ze binnen komen. Nou dat gaat tegenwoordig niet meer. Wil je klanten trekken, dan moet je jager worden. Want je moet mensen naar binnen halen. Dus je moet jezelf bekend maken, je moet je straat bekend maken, maar je moet je als winkel bekend maken via internet, je moet je als winkelstraat bekend maken via internet. Nou dat zijn allemaal bewegingen die we hebben geprobeerd te stimuleren, door de ondernemers op dat punt te faciliteren. We hebben die verplaatsingsregeling daar van toepassing laten zijn. En we hebben gekeken van hoe kunnen we meer ruimte bieden voor ontwikkeling. Nou de eerste keer dat ik, de eerste dag dat ik begon als projectleider, mocht ik een klein verhaaltje houden op de omroep Fryslân, en de volgende dag had ik gelijk een ondernemer aan de telefoon hangen van: u zegt dat er meer mogelijkheden moeten komen, en ik krijg juist een dwangbevel van de gemeente dat ik bepaalde dingen niet mag doen. Dus daar ben ik naar toe geweest en wat was het geval dat was een kledingwinkeltje op de begane grond en ze had de bovenetage, die niet echt geschikt was voor wonen, daar hadden ze een soort galerie ingericht met schilderijen. Dus mensen die kwamen in dat winkeltje om kleding te kopen, konden ook nog even boven kijken naar de schilderijen. Nou een hele leuke mengvorm om mensen te halen, niet alleen voor kleding maar zoals ze graag willen voor vermaak. Dus dat was een mooie toegevoegde waarde, alleen ja dat verhield zich niet helemaal met het bestemmingsplan.

...

U noemde net, nou ja er was leegstand, werden vastgoedeigenaren gestimuleerd om hun pand aantrekkelijk te maken?

Ja, ja. Wat we hebben gedaan is we zijn direct begonnen om de vastgoed bij elkaar te brengen, dus we hebben een soort commissie geformeerd waar alle belangrijke makelaars in zaten. Dus alle bedrijfsmakelaars die op het punt van bedrijfspanden bezig waren, die hebben we daar verzameld. Die hebben op een gegeven moment ook hun hele aanbod, wat ze op hun eigen site hebben, centraal ondergebracht op de site die voor Binnenstad Boppe gold. Dus je kon als ondernemer, als startende ondernemer op die site kijken van hé welke winkelpanden zijn er allemaal vrij, wat zijn de oppervlakten, hoe zien ze er uit. Anders had je allemaal individueel bij de ene makelaar of de andere makelaar, maar nu had je centraal, het hele aanbod centraal ondergebracht op één site. Dus je kon gelijk alle informatie krijgen, je kon eigenlijk ook gelijk zien van is er een regeling voor mij van toepassing. Dus kan ik onder de verplaatsingsregeling misschien een beroep doen. Dat je zegt van ik kom van winkelstraat A en ik ga naar B, nou dan kon je bijdrage krijgen in de verhuiskosten. En je kon ook een bijdrage krijgen in de inrichtingskosten. Je kon ook een bijdrage krijgen als je in een, laten we zeggen, aanloopstraatje ging vestigen als nieuwkomer dat paste bij het profiel, dan had je ook recht op een bepaald bedrag op de investering. Dus dan kon je iets met schilderwerk of met inrichting kon je dan een beroep doen op die regeling en dan had je bijvoorbeeld de eerste 1000 euro, kon je daar met subsidie krijgen. Met winkelpuien hebben we ook een actieve beleid gevoerd, want juist in die aanloopstraten konden de makelaars met de pandeigenaren die regeling laten toepassen. Je ziet dat er een aantal winkelpuien op die manier zijn hersteld en wat in de oude glorie zijn terug gezet. Er zijn een aantal straten, zoals in de Oosterstraat, die

met wonen boven winkels subsidie hebben betrokken door daarmee ook weer de levendigheid in de straat weer wat terug te brengen, de sociale controle wat terug te brengen door mensen te laten wonen. Alleen dan moet je wel je eigen opgang hebben. Meestal was het nog of via de winkel voor een deel via de entree van de winkel zelf. De regeling was dan dat je een eigen opgang moest creëren voor het wonen boven winkels. Dus daar is met die ondernemers met die makelaars wel overlegd van wat kunnen we doen. Daar is ook die courtage regeling aan de orde gesteld, van zouden jullie bereid zijn om elkaar een kans te gunnen als je ziet dat een winkel zich wel vestigen op de, laten we zeggen, op de Voorstreek waar we het liever niet willen hebben, maar dat is een winkeltje wat meer food gerelateerd, ben je dan bereid om hem aan te bieden aan je collega ondernemer/makelaar die nog een pand vrij heeft in de Oosterstraat of in de Kleine Kerkstraat. Nou daar zijn een paar voorbeelden van omdat wel te doen. Alleen dat betekende, dat is het vervelende, je moet een actief beleid blijven voeren. Je moet er veel energie in blijven steken van wil je het door laten gaan. Nou, H. heeft dat nu overgekregen, heeft beperkter mogelijkheden. En dan zie je dat, laten we zeggen, die contacten met die makelaars ook weer heel snel vervluchtigen. En ja dan gaat het weer weg. Dus blijkbaar kan dat nog niet zonder een extra stukje energie erin. Dat zie je ook bij de ondernemers op het moment dat ze weer teruggeworpen worden op zichzelf. Dan zie je toch weer dat op een gegeven moment, ja een aantal, ja laten we zeggen, fanatieke betrokken ondernemers toch weer opgeven, van wij gaan niet steeds die kar trekken.

....